

KAZVİNİ’NİN *ÂSÂR*’INDA TÜRK COĞRAFYASI*

TURKISH GEOGRAPHY AT ASAR AL-BİLAD OF QAZVİNİ

Murat AĞARI **

ÖZ

Kazvinî'nin *Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd* adlı eseri Yedi iklime göre 700'den fazla şehir ve yerleşim hakkında bilgi veren zengin bir coğrafya kaynağıdır.¹ Daha önce bu eserin analitik bir çalışmasını araştırmacıların hizmetine sunmuştuk.² Bu alanda bir başka makaleyi “Kazvinî'nin *Âsâr*’ında Geçen Tabiata Dâir Bilgiler” ismiyle yayınladık ve söz konusu makalede kitapta ele alamadığımız tabiat konularını işlemiştik.³ Ardından, *Âsâr*’da geçen Türklerle ilgili konuları “Kazvinî'nin *Âsâr*’ında Türkler, Devletleri, Şehirleri ve Kültürleri Hakkında Bilgiler” başlığı altında yayınlamıştık.⁴ Türklerle ilgili makalede, çoğunluğu Beşinci ve Altıncı iklimde olmak üzere Türklerin yaşadığı 26 şehir, yerleşim yeri ve ülkeden bahsetmiştik. Bu makalede *Âsâr*’ın tamamında bahsi geçen Türk coğrafyası bir bütün olarak verilecektir. Her bir iklimin girişinde, Kazvinî'nin o iklimle ilgili olarak verdiği temel bilgiler yer alacaktır.

* Bu makale 06.08.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 08.08.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 26.09.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atfı şekli; Murat Ağarı, Kazvinî'nin *Âsâr*’ında Türk Coğrafyası, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-2 (2022), Karabük 2022, s. 105-140.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122022.006

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, муратağarı@karabuk.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1720-4598>

¹ Kazvinî, Zakeriya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, tah.: F. Sezgin, Göttingen, 1848, s. 15.

² Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*’i-Inceleme ve Değerlendirme, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

³ Murat Ağarı, “Kazvinî'nin *Âsâr*’ında Geçen Tabiata Dâir Bilgiler”, *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, Y: 2006, ss: 60-87.

⁴ Murat Ağarı, “Kazvinî'nin *Âsâr*’ında Türkler, Devletleri, Şehirleri ve Kültürleri Hakkında Bilgiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 214, Y: 2015, ss: 109-140.

Anahtar Kelimeler: Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, Coğrafya, Türk Yurdu, Türk Coğrafyası

ABSTRACT

Qazwini's work *Asar al-Bilad Ahbar al-Ibad* is a rich source of geography that provides information about more than 700 cities and settlements according to seven climates. We have previously conducted an analytical study of this work and made it available to researchers. We have published another article in this field titled "Information about Nature in Qazwini's Asar" and in the article we have covered nature issues that we have not covered in the book. Finally, we have published the issues related to the Turks in Asar under the title "Information about the Turks, their States, Cities and Cultures in Qazwini's Asar". In the article, we talked about 26 cities, settlements and countries where Turks live, most of them in the Fifth and Sixth climates. In this article, the Turkish geography mentioned in the entire work will be given as a whole. The introduction of each climate will contain the basic information given by Qazwini about that climate.

Key Words: Qazwini, *Asar al-Bilad Ahbar al-Ibad*, Geography, Turkish Dormitory, Turkish Geography

GİRİŞ

13. yüzyıl müellifi olan Kazvinî, kendi dönemine kadar yapılmış olan çalışmaları bir bütün halinde sergileyerek eserini telif etmiştir. Bir diğer eseri olan *Acâibü'l-Mahlukât Garâibü'l-Mevcudât*, *Âsâr*'a nazaran daha meşhurdur. Kendi gözlemlediklerinin dışında 100'den fazla eserden rivayette bulunan Kazvinî, döneminin güvenilir eserlerinden birisini kaleme almıştır. Bu eser Türkler ve yaşadıkları coğrafya açısından da önemlidir. Özellikle Beşinci ve Altıncı iklimlerde olmak üzere Türk coğrafyasına dâir geniş bir bilgi kaynağıdır. Türk coğrafyasının iklimlere göre tasnif edilmesi araştırmacı açısından daha anlaşılır olacaktır.

İlk eserini ve örneğini İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912) *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı eseri ile verdiği Tarihî Coğrafya alanı ilerleyen süreçte gerek bölgesel ve gerekse astronomik anlamda pek çok ilerleme göstermiştir. Değişik açılardan değerlendirilebilecek olan bu süreci Irak ve Belh ekolleri bağlamında ele almak daha sağlıklı olacaktır. Zira Kazvinî'ye kadar olan yazarlar, ana hatlarıyla bu iki ekol bağlamında değerlendirilir. İbn Hurdazbih (ö. 300/912), Ya'kubî (ö. 292/905) ve İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902) ile başlayıp, İbn Havkâl (ö. 367/977'den sonra) ile sona eren bu süreç, H. 3. ve 4./M. 9. ve 10. yüzyıllara karşılık gelmektedir. Dönemin temel

özelliği, 5./11. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanan çalışmalara hazırlık niteliği taşımasıdır. Zira Coğrafya Müslümanların zorunlu ilgilendikleri bir alan görünümündedir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Emevî ve Abbâsî iktidarlarında genişleyen İslâm coğrafyası ve buna paralel olarak gelişen İslâm düşüncesi, coğrafyayı zorunlu olarak ilgilenilmesi gereken bir alan haline dönüştürmüştür.⁵ Kazvinî'ye kadar olan süreç Irak ve Belh ekolü olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶ Yedi iklim teorisinin kullanılması veya kullanılmaması ise müellifin metodolojisini belirlemiştir.⁷

B. KAZVİNÎ ve ÂSÂR'I

Asıl adı Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ'dır. Rebûlâhîr 598'de (Ocak 1202) yılında Kazvin'de doğmuştur. Ensârî ve Enesî nisbeleriyle anılmasından hareketle soyunun ensardan Enes b. Mâlik'e dayandığı anlaşılmaktadır. Aslen uzun süreden beri Kazvin'de yerleşik olan Arap asıllı bir aileden gelmektedir. Çocukluğu Kazvin'de geçmesine rağmen burada uzun süre kalmamış ve Dımaşk'a göç etmiştir. İran, Irak ve Şam dolaylarını dolaşmış, Halife Mu'tasım döneminde Vâsıt ve Hille kadıliklarında bulunmuştur. 7 Muharrem 682/7 Nisan 1283 tarihimde vefat etmiş, cenazesi Bağdat'a götürülerek toprağa verilmiştir. Kazvinî'nin kayıtlarda geçen iki eseri mevcuttur. *Acâibü'l-Mahlûkât Garâibü'l-Mevcûdât* söz konusu iki eser daha meşhurdur ve İlhanlı veziri, münşî ve tarihçi Atâ Melik Cüveynî'ye sunulmuştur. Kahire'de tarihsiz bir baskısı yapılan eser Wüstenfeld tarafından neşredilmiş (Göttingen 1848), ayrıca Demîrî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinin kenarında (Kahire 1305) ve sonunda (Kahire 1398/ 1978) basılmıştır. Herman Ethé eseri Almanca'ya çevirmiştir. (Leipzig 1868) Eserin Farsça ve Türkçe çevirileri de yapılmıştır. *Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd* ise diğerine nazaran daha az tanınan eserdir. Bir Önsöz ve üç Mukaddime'den sonra Yedi İklim'in ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Çok sayıda kaynaktan istifade edilerek yazılmıştır. İlk Mukaddime şehirler ve köyler, İkinci Mukaddime ülkelerin özellikleri, Üçüncü Mukaddime ise yeryüzündeki iklimler üzerinedir. Bu üç Mukaddime'nin ardından, her bir iklim bölgesindeki şehirler alfabetik düzen içerisinde tanıtılmış, şehirlerin tarihleri ile ilmî ve kültürel hayatları üzerine tespitlere yer verilmiştir. Her bir şehirle ilgili olarak şehrin ileri gelenlerinden bahsedilmiştir.⁸

C. ÂSÂR'DA TÜRK COĞRAFYASI

⁵ Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsâr'ı*, s. 14.

⁶ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve ilk Temsilcileri- İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 34, 2007, ss.: 169-192.

⁷ Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİF Dergisi*, C.: 47, Sayı: II, 2006, ss.: 157-176

⁸ Daha geniş bilgi için bkz: M. Ağarı, *Kazvinî ve Âsâr'ı*, s. 10 vd.

Kazvinî'nin eserini Yedi İklim teorisine göre tasnif ettiğini belirtmiştik. Biz de buna paralel olarak Türk coğrafyasını Yedi İklim tasnifine uygun olarak vereceğiz. Her iklim bölgesi ile ilgili olarak Kazvinî'nin yaptığı tanımlamalardan da bahsedeceğiz.

I. BİRİNCİ İKLİM

“(Birinci iklim) Güney bölgesidir. Zenc, Nûbe ve Habeşistan ülkelerini kapsar. Kuzeyinde İkinci İklim yer alır. Baş, gece ve gündüz birbirine eşit olduğunda, Gündönümünün (Nısfü'n-Nehâr) gölgesinin 1,5 adım olduğu yerdir. Sonu, içerisinde Gündönümünün gölgesi bulunan öğle vaktinin (istivâ) gölgesinin 2 adım olduğu yerdir. Doğunun en uzak noktasında bulunan Çin topraklarından başlayıp Çin'in güneyinden ilerler, Serendib adasından geçer, deniz sahilini izleyerek Hindistan'ın güneyine varır. Buradan itibaren denizi geçerek Arap yarımadasına, oradan Kızıldeniz'i geçerek Habeşistan topraklarına ulaşır. Mısır'daki Nil nehrini geçerek Magrib denizine⁹ ulaşır. Bu iklimin ortasında San'a ve Hadramût bulunur. Güney tarafına gelen yerde Aden toprakları vardır. Kuzey tarafına gelen yerinde ise Mekke yakınlarında bulunan Tihâme arazisi yer alır. Bu iklimde en uzun gün, başlangıcında 12,5 saat, ortasında 13 saat, sonunda ise 13 saat 15 dakikadır. Uzunluğu doğudan batıya doğru 9.772 mil 41 dakika, genişliği 442 mil 22 dakika 40 saniyedir. Alanı yaklaşık 4.320.877 mil, 21 dakikalık bir büyüklüktür.”¹⁰

Birinci iklimde Türk coğrafyasına dâir olarak bahsi geçen herhangi bir yerleşim yoktur.

2. İKİNCİ İKLİM

“(İkinci iklimin) baş, öğle vaktinin gölgesinin (zıllü'l-istivâ), gece ve gündüz eşit olduğunda 2 adım ve 3/5 adım olduğu yerdir. Sonu, gün ortasının gölgesinin (zıllü nısfü'n-nehâr) 3,5 adım ve 6/10 adım olduğu yerdir. Doğudan başlar, Çin, Hind ve Sind ülkelerini geçerek Hint okyanusu kavşağına varır. Necid, Tihâme ve Bahreyn üzerinden Arap Yarımadasını keser. Daha sonra Kızıldeniz, Mısır ve Nil'i keserek Magrib'e kadar uzanır. Bu bölgelerde en uzun gün, iklimin başlangıcında 13 saat, 15 dakika, sonunda 13,5 saat, 15 dakika, ortasında ise 13,5 saattir. Doğudan batıya kadar uzunluğu 9312 mil, 42 dakika, genişliği ise 402 mil, 51 dakikadır. Kapladığı alan dağınık olarak 3 milyon 690 bin 340 mil, 54 dakikadır.”¹¹

1. Saymûr/ صيمور

“Sind yöresi yakınlarında, Hind topraklarında bir şehirdir. Halkı güzel ve yakışıklıdır. Zira soyları Türklere ve Hindlilerden gelmedir. Aralarında Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsi bulunmaktadır. Türk tacirler buraya kadar gelirler. Öd

⁹ “Mağrib denizi” ile Akdeniz'in batı ucunu kastetmektedir.

¹⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 15.

¹¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 73.

ağacının Saymûri türü buraya nisbet edilir. Burada Saymûr evi bulunur. Bu tapınak, patika bir yolun tepesinde bulunan bir heykeldir. Onların nezdinde büyük bir kudsiyeti vardır. Tapınağın bir muhafız odası mevcuttur. Burada taptıkları Feyrûzec ve Beycâzek putları yer alır.”¹²

2. Kışmîr/ قشمير

“Türklerden bir topluluk ile sınır olan, Hind topraklarında bir yöredir. Hind soyu ile Türk soyu karışmıştır. Halkının çoğunluğu güzel ve yakışıklıdır. Kadınlarının güzelliği darbimesel olarak anlatılmaktadır. Onlar uzun boylu, aynı şekilde uzun suratlı, çok zarif ve uzun, gür saçlı kadınlardır. Bu yörede 60 bin civarında şehir şehir ve köy bulunmaktadır. Buralara tek bir yön dışında ulaşım yoktur. Çoğunluğuna ise tek bir kapıdan girilir.”¹³

3. ÜÇÜNCÜ İKLİM

“(Üçüncü İklimin) başı gün ortasının gölgesinin, gece ve gündüz eşit olduğunda 3,5 adım ve 6/10 adım olduğu yerdir. Sonu, içerisinde gün ortası bulunan öğle vaktinin gölgesinin 4,5 adım, 20 ve 13 adım olduğu yerdir. Doğudan başlayarak sırasıyla Çin ülkesinin kuzeyinden, Hind, Sind, Kâbul, Kirman, Sicistân, Fars, Ahvaz, İrakeyn,¹⁴ Şâm, Mısır, İskenderiye, Berka ve İfrikiye'ye uğrar, Okyanus sınırında sona erer. En uzun gün, iklimin başında 13,5 saat 15 dakika, ortasında 14 saat, sonunda ise 14 saat 15 dakikadır. Doğudan batıya uzunluğu 800.774 mil 45 dakikadır. Kaptığı alan 300.006.485 mil 29 dakikadır.”¹⁵

1. Eberkûh/ أبرقوه

“Fars topraklarında meşhur bir yerleşim yeridir. Burayı “*dağın yakınında*” (anlamında) *Derkûh* olarak da isimlendirirler. Zira burada büyük bir tepe vardır. Fars tarihinde anlatıldığına göre, Su'dâ bt. Tübbâ', Farsların hükümdarı Keykâvus'un karısıydı. Kocasının oğlu olan Siyâvuş'a¹⁶ âşık oldu ve onunla birlikte olmak istedi ancak o yanaşmadı. Bunun üzerine “*kendisiyle birlikte olmak istediği*” şeklinde yalan söyleyerek durumu Siyâvuş'un babasına haber verdi. Babası oğluna çok kızdı. Eberkûh'ta Siyâvuş'un içine girmesi için büyük bir ateş yaktırdı. Eğer suçsuz ise ateş onu yakmazdı. Ama eğer suçlu ise yakardı. Onların yemini bu şekildeydi. Siyâvuş ateşe girdi ve salimen oradan çıktı. Böylelikle ithamlardan aklanmış oldu. Bunun sonucu olarak babası ile arası bozuldu ve ondan ayrıldı. Türk hükümdarı olan

¹² Kazvini, *Asâr*, s. 97.

¹³ Kazvini, *Asâr*, s. 104.

¹⁴ İrakeyn, İslâm fetihlerinden sonra kurularak İrakeyn (iki Irak) adıyla anılan Basra ve Kûfe şehirleridir. Bkz: Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Irak”, *DİA*, C: 19, s. 86.

¹⁵ Kazvini, *Asâr*, s. 137.

¹⁶ Siyâvuş, İran'ın millî destan kahramanlarından biridir. Mitolojik İran tarihinin ve millî İran destanının önemli simalarından olan Keyânîler hanedanından Keykâvus'un oğludur. Bkz: Derya Örs, “Siyâvuş”, *DİA*, C: 37, s. 309.

Efrâsiyâb'ın¹⁷ yanına gitti. (Efrâsiyâb) kendisine hürmet gösterdi ve kızıyla evlendirdi. Daha sonra Efrâsiyâb'a “(Siyâvuş) seni tuzağa düşürmek istiyor” denildi. Bunun üzerine onu yakalayıp öldürdü. Böylelikle Farslar ile Türkler arasında bugüne kadar devam eden bir düşmanlık ortaya çıktı. Anlatıldığına göre, Eberkûh'taki büyük tepe Siyâvuş'un içinden çıktığı ateşin külleridir. Eberkûh'un şaşırıcı yönlerinden birisi şudur: Az bir miktar dışında içerisine yağmur yağmaz. Ancak sur olmaksızın çevresine yağmur yağar. Bunun sebebinin Hz. (İbrâhim) Halil'in (as) duası olduğunu iddia ederler. İddialarına göre Hz. (İbrâhim) Halil (as) tarımda ineklerin kullanılmasını onlara yasaklamıştı. Bu nedenle sayıları çok olmasına rağmen onları kullanmazlardı.”¹⁸

2. Fergana/ قرقانة

“Bünyesinde çok sayıda şehir barındıran ve Maverâünnehir'in uzak noktasında bulunan bir bölgedir. Türk şehirlerine sınırdır. Halkı güvenilirlik ve dine bağlılık yönüyle en olgun toplumdur ve Ebî Hanîfe mezhebindedir. Görünüş itibariyle güzel insanlardır. Hayrı ve ürünü boldur. Hârizmşah Muhammed'in¹⁹ saldırısında haraboldu. Zira askerlerin geçiş noktasındaydı. Dolayısıyla bu güzel şehirler haraboldu ve halk Mâverâünnehir ve Horasan'a göç etti. İçerindeki saygın insanlar öldükleri zaman, onların kulaklarını kestiklerini duydum.”²⁰

3. Kâdisiyye/ القادسية

“(Kâdisiyye) Hac yolunda, Kûfe yakınlarında bir şehirdir. (Yörenin) beyi Herât tarafından *Kâdis* olarak isimlendirildi. Kısra Ebrevîz kendisini Arapları kovması için bu bölgeye göndermişti. Hişâm babasından şunları aktardı: “Hazar Türklerinden²¹ 8 bin kişi Kısra'nın ülkesinde bozgunculuk ve yağma yaptılar. (Yörenin) beyi Herât Kısra'ya vardı ve ona: “Eğer bu sorunu halledersem istediğim şeyleri verir misin?” diye sordu. Kendisi de “Evet” şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine yörenin beyi (Herât) yöredeki köylerin halkına vardı ve onlara: “Türkler

¹⁷ Efrâsiyâb, İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan hükümdarıdır. İran efsanevi tarihinde korkunç bir savaşçı ve büyük bir kumandan olarak geçen Efrâsiyâb, kötülük ilâhı Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi sayılır ve şeceresi yedi göbekte yine efsanevi hükümdarlardan Ferîdun'a ulaşır. Bkz: Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, *DİA*, C: 10, s. 478.

¹⁸ Kazvîni, *Âsâr*, ss: 137-138.

¹⁹ Hârizmşah Muhammed, 1172'den 1200'e kadar hüküm süren Tekiş'in yerine geçen oğludur. Bkz: Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C: 16, s. 229.

²⁰ Kazvîni, *Âsâr*, ss: 235-36.

²¹ Hazarlar, VII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devletidir. Hazarlar tarih sahnesine Sabar Türkleri'nin devamı olarak çıkmışlardır. Günümüzde Hazar denizi adında yaşamaya devam eden Hazar ismi tarihî kaynaklarda, 558 yılında Sabarlar'ın siyasî varlıklarını kaybetmelerinden önceki Sâsânî-Sabar savaşları dolayısıyla geçer. Bkz: Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, *DİA*, C: 17, s. 116.

yanınıza gelecek; onların emrettiklerini yapın.” dedi. Türklerin yanına vardı ve onlara: “Topraklarımın tamamında kışı geçirin.” dedi. Böylelikle onun yanına geldiler. Köylerin her birine bir topluluk gelerek: “Falan gece size gelecek olan kişiyi öldürün ve üst dudaklarını getirin.” dedi. Böylelikle (Hazar Türklerinin) her birini öldürdüler ve üst dudaklarını getirdiler. (Yörenin Herât) bunları bir ipe dizdi ve Kisra'ya gönderdi. Kisra çabalarının karşılığı olarak teşekkür etti ve “Gel ve dilediğin şeyi iste.” dedi. Böylelikle yanına vardı ve kendisine: “Senden tahtın gibi bir taht ve tacın gibi bir taç yaptırmanı ve sabah erken vakitten geceye kadar da birlikte içki almanı yapmayı istiyorum.” dedi. Kisra bu isteklere bakarak bunları aklının yetersizliğine verdi ve isteklerini yerine getirdi. Daha sonra ise: “Herât asla görünmeyecek.” dedi. Söz verdiği gibi kendisiyle oturdu, konuştu ve bu bölgeye gönderdi. Böylelikle bu şehir kuruldu ve (insanlar) yerleşti.”²²

4. Killez/ كيلز

“Antâkiye ile Haleb arasında, Azez bölgesinde bulunan bir köydür. H. 619/ M. 1222 yılı Rebülevvel ayının sonlarında burada şaşkıncu bir olay meydana geldi ve bu olay Haleb'de yayıldı. Killez âmili de bu olayın doğru olduğunu Haleb'e yazarak bildirdi. Burada bir minare kalınlığında, siyah renkli ve yerde yılan gibi akıp giden büyük bir ejderha gördüler. Ağzından ve arkasından ateş çıkıyordu. Geçtiği yeri yakıyordu. Ağaçların ve tarlaların büyük çoğunluğunu yaktı. Geçtiği yolda Türkmenlerin evleri karşısına çıktı. Bunları, içlerinde bulunan hayvanlar ve insanlarla birlikte yaktı. Bu şekilde 10 fersah ilerledi; hatta uzaktan insanlar onu görebiliyordu. Allah Teâlâ denizden bir bulut ile bu bölgenin halkına yardım etti. (Bulut, gökyüzünde) asılı kaldı, (ejderhanın) üzerini kapladı ve onu gökyüzüne doğru kaldırdı. İnsanlar bütün bunları görebiliyordu. Sonunda insanların gözlerinden kayboldu. Kuyruğu ile bir köpeği tuttu, köpek havada havlıyordu.”²³

4. DÖRDÜNCÜ İKLİM

“(Dördüncü iklimin) başı gece ve gündüz eşit olduğunda, gündönümü 4 adım, 3/5 adım, 5/3 adım olduğu yerdir. Sonu gün ortasının gölgesinin öğle vakti 5 adım, 3/5 adım ve 3/5 adım olduğu yerdir. Çin, Tibet, Hutun topraklarından ve bunların aralarında bulunan yerlerden başlar, Keşmîr dağlarından, Belûr, Errecân, Bezeşân, Kâbul, Gûr, Horasan, Kûmis, Cürçân, Taberistân, Kuhistan, Azerbaycan, Aşağı Irak, el-Cezîre, Rodos, Sicilya'dan geçer ve Endülüs üzerinden Okyanusa ulaşır. Günlerin uzunluğu iklimin başlangıcında 14 saat 15 dakika, ortasında 14 saat 30 dakika, sonunda ise 14 saat 45 dakikadır. Doğudan batıya uzunluğu 8214 mil 14 dakika, genişliği ise 299 mil 4 dakikadır. Kapladığı alan parçalı olarak 1 milyon 473 bin 672 mil 22 dakikadır.”²⁴

²² Kazvini, *Âsâr*, s. 239.

²³ Kazvini, *Âsâr*, s. 249.

²⁴ Kazvini, *Âsâr*, s. 283.

1. Sâmer râ/ سامرا

“Mu’tasım, Vâsık ve Mütevekkil burada kasır inşa ettiler. Mütevekkil yazlık ve kışlık olmak üzere Dicle’den iki kanal açtırdı. Bu iki kanal camiye kadar girerek şehrin caddelerini dolaşıyordu. Camisinde bilinen bir tünel vardır ve Şiîler Mehdî’nin buradan çıkacağını düşünürler. Onların düşüncelerine göre Muhammed b. Hasan buradan girmişti. Tünelin kapısının kenarında Sultan Sencer b. Melikşâh²⁵ dönemine kadar eyeri ve yuları altın olan sarı bir at vardı. Bir cuma günü namaza geldi ve: “Burada bu atın ne işi var?” diye sordu. Bu soruya: “Bu mevkiden insanların en hayırlısının çıkıp binmesi için.” şeklinde cevap verdiler. Bunun üzerine: “Benden daha hayırlısı çıkmaz.” diyerek o ata bindi. Bu durumun kendisine uğurlu gelmediğini düşündüler; zira Oğuzlar²⁶ kendisini yendiler ve hükümdarlığı sona erdi. Sâmer râ’nın yapılaşması Mu’tasım döneminden Müstaîn dönemine kadar artarak devam etti. Bu dönemde Türkler güçlendi ve devlette bir muhalefet ortamı ortaya çıktı. Bu eksiklik Mu’tasım-Billâh dönemine kadar devam etti ve Sâmer râ’yı tümüyle terk edip Bağdat’a taşındı. Sâmer râ’nın Kerh’i ve bir meshed yeri dışında bir şey kalmadı. Geriye kalanı harabe ve yıkıktır. Bir zamanlar ondan daha güzel, hoş ve geniş bir mülk yok iken, bugün oraya bakan kişi ürker. İşte işleri bu şekilde dönüştüren ve zaman geçtikçe kendisi değişmeyen (Allah’ı) tesbih ederim.”²⁷

2. Turûz/ طروز

“(Turûz) Kazvin’in büyük köylerinden birisidir. Sularının, ağaçlarının, bahçelerinin ve ürünlerinin çok olmasıyla zengin (bir yerdir.) Güzelliği ve nezihliği dolayısıyla Acem Türkler burayı sultanlarının köleleri için yurtluk edindiler. Kasırlar inşa ettiler. Evlendiler ve çoluk çocuk sahibi oldular. Buraya giren birisi, iyiliklerinin, meyvelerinin ve ürünlerinin çokluğu, yapılarının güzelliği, havasının hoşluğu ve halkının yüzlerinin güzelliği dolayısıyla hayretler içerisinde kalır. Güleç ve tatlı yüzlü olmaları nedeniyle Türklerin çocukları gibidirler. Buraya giren birisi çıkmak istemez. Bu durum Tatarlar²⁸ ortaya çıkıncaya kadar bu şekilde sürdü.”²⁹

²⁵ Sencer b. Melikşâh Ebû’l-Hâris es-Sultânü’l-a’zam Muizzü’d-dünyâ ve’d-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh es-Selcükî’dir. (ö. 552/1157) Son büyük Selçuklu hükümdarıdır. (1118-1157) Bkz: Abdülkerim Özeydin, “Sencer”, *DİA*, C: 36, s. 507.

²⁶ Oğuzlar, Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri’nin ataları olan Türk kavimidir. Oğuz adına ilk defa Göktürk kitâbelerinde rastlanmaktadır. Kelimenin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan, ok kelimesiyle en eski Türkçe’de çokluk eki olan “z”den oluşan okuzdan (oklar) geldiği hakkındaki görüş en isabetli olanıdır. Göktürk kitâbelerine göre Oğuzlar (İslâm kaynaklarında Guz) dokuz boydan meydana gelmiş bir budundur. Bundan dolayı Tokuz (Dokuz) Oğuz diye de anılır. Bkz: Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *DİA*, C: 33, s. 325.

²⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 386.

²⁸ Tatarlar ile kastedilen Moğollardır.

²⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 410.

3. Tamgâc/ طمغاج

“Türk ülkesinde büyük ve meşhur bir şehirdir. Çok sayıda köyü vardır. Köyleri iki dağ arasındaki bir boğazdadır. Bu boğazın dışında (oraya ulaşan) bir yol yoktur. Engel teşkil eden şeyler olsa da buraya girme imkânı yoktur. Türk hükümdarlardan herhangi birisi buraya saldırmaz; zira buraya (saldırmanın) faydalı bir şey olmadığını bilirler. (Tamgâc) sultanının Türk hükümdarları arasında (önemli bir) yeri vardır ve kudret sahibidir. Burada altın madenleri bulunur. Altının çokluğu nedeniyle (kullandıkları) kaplar altındandır. Halkının tüyü azdır. Bedenlerinde kıl bulunmaz. Bu durum hem erkekleri hem de kadınları için geçerlidir. Emir Ebü'l-Müeyyed b. Nu'mân, burada iki pınarın bulunduğunu anlattı. Bunlardan birisi tatlı, diğeri ise tuzluydu. Bu iki (pınar, aynı) havuza dökülür ve orada (birbirine) karışır. Havuzdan iki oluk uzanır. Bunların birinden tuzlu olmayan tatlı su, diğerinden ise tuzlu su (gelir.) Bu durumun *Melihü'l-Mellâh* denilen sâlih bir kişinin kerametlerinden olduğu anlatılır. (Melihü'l-Mellâh) bu topraklara varmış ve halkını İslâm'a davet etmişti. Bu havuz ve olukların durumu onun kerametlerindedir. Halkın bir kısmı (onun vasıtasıyla) Müslüman oldu ve hâlâ Müslümandır.”³⁰

4. Kürân/ کران

“(Kürân) Tibet³¹ taraflarında ve Türk topraklarında bulunan bir şehirdir. Hâzimî şunları söyledi: “Burada gümüş madeni vardır. (Ayrıca) burada işlenmiş cevherlerin batmadığı ve eridiği bir pınar bulunur.”³²

5. Bilâdü'd-Deylem/ بلاد الديدم

“Kazvin yakınlarında ve Cibâl topraklarındadır. Tamamı dağlardan ve vadilerden oluşan bir ülkedir. Burada Deylem'den kalabalık bir kitle bulunmaktadır. İnsanlar içerisinde en ahmak ve cahil olanları bunlardır. Aralarında mücadele vardır. Onlardan birisi öldürüldüğü takdirde, o kabileden mutlaka birisini öldürürler. Eski dönemlerden itibaren Cibâl yöresinin hâkimi oldular. Anlattıklarına göre, kökenleri Temîmoğullarındandır. Bu nedenle Arapçaya ve edebiyata meylettikleri görülür. Büveyhoğulları³³ onlardır. Onların tamamı faziletli ve edîb şahsiyetlerdi. Şemsü'l-Meâlî Kâbûs b. Veşmgîr buralıdır. Faziletli ve edîb bir hükümdardı. Kardeşi Merdâvîc³⁴ ise Cibâl yöresinin hakimiydi. Askerleri Türkler ve Deylemlilerden oluşurdu; aralarında da düşmanlık vardı. Kendisi ise mensubu olduğu Deylemlilere yardım ederdi. Türkler ona hamamda baskın yaptılar ve öldürdüler. Kâbûs onun

³⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 411.

³¹ Tibet (Xizang), aslında coğrafi bir mekân (plato) adı olup bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin güneybatı sınırında yer alan özerk bölgenin ismidir. Bkz: N. Chang - Kuan Lin, “Tibet”, *DIA*, C: 41, s. 123.

³² Kazvinî, *Âsâr*, s. 443.

³³ Büveyhoğulları, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedandır. Bkz: Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DIA*, C: 6, s. 496.

³⁴ Merdâvîc, Ebü'l-Haccâc Merdâvîc b. Ziyâr b. Verdânşâh el-Cilî'dir. (ö. 323/935) Ziyârî hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. (928-935) Bkz: Ahmet Güner, “Merdâvîc b. Ziyâr”, *DIA*, C: 29, s. 178.

makamına geçti, ama iktidar yıkıldı. Böylelikle Cibâl yöresini Büveyhoğulları ele geçirdi.”³⁵

6. Belh/ بلخ

“(Belh) Horasan ülkesinin şehirlerinin analarından olan büyük bir şehirdir. Burayı Menücehr b. İrec b. Efridûn kurmuştur. Diğer Horasan şehirleri arasında halkının özelliği boş laf söylemesidir. Nevbahâr (tapınağı) buradaydı. Burası puthaneler içerisinde en büyük olanıdır. Dönemin hükümdarları Kâbe’nin şerefini ve Arapların buraya olan hürmetini duyunca, bu binayı Kâbe’nin bir benzeri (şeklinde) inşa ettiler. İpek kumaşlar ve kıymetli taşlarla süslediler. Etrafına putlar yerleştirdiler. Farslar ve Türkler de burayı kutsayarak haccederler ve çeşitli hediyeler sunarlardı. Evin eni ve boyu 100 arşın, yüksekliği ise 100 arşından fazlaydı. Hizmetini Bermekîler³⁶ yerine getirirdi. Çin ve Hind hükümdarları buraya gelirdi. Buraya vardıklarında putlara secde ederler ve Bermekî’ni elini öperlerdi. Bermekî bu ülkenin tamamına hükmediyordu. Bermekî’den sonra da Bermekîler Osman b. Affân (ra) zamanında Horasan fethedilinceye kadar burada hükümünü sürdürdü. Hizmet görevi Ebî Hâlid Bermekî’ye geçti. Kendisi İslâm’a girdi ve Hz. Osman’ın yanına gitti; şehri de (Beytü’l-)Mâl’a dahil etti.”³⁷

7. Zâveh/ زاوه

“Horasan’da bulunan bir bölgedir. Meşhur bir adam olan şeyh Haydar buralıdır. Şaşırtıcı bir durumu vardır: Yaz mevsiminde ateşin, kış mevsiminde ise karın içerisine girerdi. Etraftan insanlar kendisinin bu şaşırtıcı durumunu görmek için yanına giderlerdi. Onu bu halde görenler, dünyayı terketmekte, keçeden kıyafetler giymekte ve yalınayak yürümekteydi. Duyduğuma göre, emirlerin ve dünya insanların çoğu onu gördükten sonra atlarından inmişler ve keçe kıyafetler giymişlerdir. Ben yalınayak yürüyen ve keçe kıyafetler giyen oldukça güzel Türk memlûkler gördüm. Onların Haydar’ın arkadaşları olduklarını söylediler.”³⁸

5. BEŞİNCİ İKLİM

“(Beşinci iklimin) başı, gece ve gündüz eşit olduğunda Gündönümünün gölgesi beş adım, 3/5 adım, 6/5 adım olduğu yerdir. Sonu Gündönümünün gölgesi Doğu’da veya Batı’da altı adım, onun yarısı ve 10/ 6 adım olduğu yerdir. Doğudaki Türk topraklarından başlar, bilinen Türk topluluklarından geçerek Kâşgar, Fergana,

³⁵ Kazvîni, *Âsâr*, s. 330.

³⁶ Bermekîler, Abbâsîler devrinde başta vezirlik olmak üzere çeşitli makamlarda bulunan bir ailedir. 629-645 yılları arasında Orta Asya’yı dolaşan ve bu arada Belh’e de uğrayan Çinli seyyah Hiuan Ç’ang, Belh hakkında bilgi verirken bu şehirde yüz kadar Budist tapınağının olduğunu belirtir. Bunlardan şehrin güneyinde bulunan iki büyük tapınaktan birisi muhtemelen Bermekîler’in mensup olduğu Nevbahâr’dır. Bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, C: 5, s. 517.

³⁷ Kazvîni, *Âsâr*, s. 331.

³⁸ Kazvîni, *Âsâr*, s. 382.

Semer kand, Hârizm, Hazar denizi, Bâbü'l-Ebvâb, Berzea, Meyyafârikîn, İrmîniye ve Rum ülkesine (doğru uzanır.) Bunların en uzun günleri, iklimin başında 14 saat, yarım (saat) ve çeyrek (saattir.) (İklimin) ortasında 15 saattir. (İklimin) sonunda 15 saat, çeyrek (saattir.) Doğu'dan Batı'ya doğru ortasından uzunluğu 7 bin 670 mil ve 10 dakikadır. Eni 254 mil ve 30 dakikadır. Kapladığı alan 1 milyon 48 bin 584 mil, 12 dakikadır.”³⁹

1. Bâbü'l-Ebvâb/ باب الابواب

“(Bâbü'l-Ebvâb) Hazar denizi kenarında şaşkıncu bir şehirdir. Taşlardan inşa edilmiştir. Deniz suları duvarına gelecek şekilde uzanır. Uzunluğu 1/3 fersah, eni bir ok atımı kadardır. Demirden yapılmış bir kapısı mevcuttur. Çok miktarda burcu vardır. Her bir burçta din ilimleriyle uğraşanlar ve komşu olanlar için bir mescit yer alır. Surun üzerinde düşmanlardan korunmak için muhafızlar yer alır.”⁴⁰

“Burayı kısıraların hayırlısı Enûşîrvân⁴¹ kurmuştur. Burası büyük sınır (bölgelerinden) birisidir. Zira, korktukları farklı milletlerden çok miktarda düşmanları vardır. Şehrin kenarında *Zeneb* olarak bilinen yüksek bir dağ mevcuttur. Her sene tepesinden ateş yakmak için çok miktarda odun toplanır. (Bunun sebebi) Errân, Azerbaycan ve İrmîniye'yi düşmanın geldiği konusunda uyarmak içindir. Kısıralar şiddetli korkuları ve büyük tehlikeler dolayısıyla bu yöreye çok önem verirdiler. Ebü'l-Abbâs et-Tûsî şunları anlattı: “Hazarlar yönlerini Fars hükümdarına çevirerek Hemedân ve Musul'a vardılar. Enûşîrvân hükümdar olunca Hazar hükümdarına elçi gönderdi. Düşmanlığa son vermek ve onun kızıyla evlenmek koşuluyla kendi kızını ona nişanladı. (Hazar hükümdarı) buna icabet gösterdi. Enûşîrvân güzel cariyelerinden birisini gönderdi. (Ancak) onu Hazar hükümdarına kendi kızı olarak (gönderdi.) Beraberinde hükümdar kızları için gönderilmesi gerekenleri de yolladı. Bunun üzerine Hazar hükümdarı Hakan kızını Enûşîrvân'a hediye etti. (Hakan'ın kızı) kendisine ulaşınca Hakan'a şöyle yazdı: “Aramızdaki konuların gerektirdiği biçimde, keşke bir araya gelseydik!” (Hakan) buna icabet etti ve bir araya geldiler ve günlerce beraber kaldılar. Enûşîrvân komutanlarından birisine, en kuvvetli adamlarından 300 kişi seçmesini, gözler uyuyunca, yakarak ve boğazlayarak Hazar askerlerine saldırmalarını ve (buldukları) yere geri dönmelerini emretti. O da bu şekilde yaptı. Sabah olunca Hakan Enûşîrvân'a: “Dün askerlerim saldırıya uğradı.” şeklinde haber gönderdi. Bunun üzerine Enûşîrvân: “Bizim tarafımızdan bir saldırı olmadı. Araştır ve bak!” şeklinde haber gönderdi. Bu şekilde yaptı; ancak bir şey bulamadı. Bu şekilde ona günlerce süre verdi ve benzerini tekrar yaptı. Hatta üçüncü kez yaptı. Her seferinde (Enûşîrvân) özür diliyordu. Bunun üzerine hakan komutanlarından birisini çağırdı ve Enûşîrvân'ın verdiği şekilde bir emir verdi. (Komutan) bu şekilde yapınca, Enûşîrvân: “Bu nedir? Gece askerim

³⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 491.

⁴⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 506.

⁴¹ Enûşîrvân, Kırsal Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd'dır. (ö. 579) Sâsânî hükümdarıdır. (531-579) Bkz: Ahmed Tefazzulî, “Enûşîrvân”, *DIA*, C: 11, s. 255.

mahvoldu.” dedi. Bunun üzerine Hakan şöyle diyerek kendisine haber gönderdi: “Ne çabuk daraldın? Bunun bir benzeri benim askerime üç kez yapıldı. Sana ise bir kere yapıldı.” Enûşirvân şöyle diyerek kendisine haber gönderdi: “Muhakkak ki bu aramızı bozmak isteyen bir kavmin işidir. Kabul edersen görüşüm, aramıza bir duvar inşa etmek ve (duvara) kapılar yapmaktır. (Böylelikle) senin şehrine istemediğin giremez, benim şehrimde de istemediğim giremez.” (Hakan) buna icabet etti ve bunun üzerine ülkesine döndü. Enûşirvân (ülkesinde) kaldı ve taştan ve kurşundan bir duvar inşasına başladı. (Duvarın) enini 300 arşın, yüksekliğini dağın başına erişecek şekilde yaptı ve denizin içine kadar götürdü. Söylenildiğine göre, (temel olarak) sokaklar meydana getirdi; bunların üzerine inşa etti ve yer (düzeyine) kadar getirdi. Daha sonra inşaatı yükseltti ve yer (düzeyinde) yüksekliğini ve enini eşit hale getirdi. Yönlerinden birisini deniz tarafına yaptı ve burayı sağlamlaştırdı. (Duvarı) ağaçlık bir yere doğru yedi fersah uzattı. Burası gidişi olmayan yalçın bir dağdır. Burayı en küçüğünü 50 adamın taşıyabildiği kesilmiş taşlarla inşa etti, kurşun ve çivilerle sağlamlaştırdı. Bu yedi fersaha yedi yol yaptı. Her bir yolda bir şehir vardır. Her bir şehre atlı savaşçılardan bir kavim ile (şehri) koruyacak 100 adam yerleştirdi. Böylelikle 100 bin adama ihtiyacı (kalmadı.) Tahtını denizin üzerine inşa ettiği (yere) yerleştirdi. Kendi eliyle bittiği ve Türklerin kötülüklerini ve saldırılarını engellediği için Allah şükür olarak secde etti. Sonra sırtüstü uzandı ve: “Şimdi rahatladım.” dedi. Bâbü'l-Ebvâb şehri işte bu şehirlerdendir. Acemler burayı *Derbend* olarak isimlendirirler. Burada Türkleri kovmak için tılsımlı resimler vardır. Zira Türk askerleri sürekli bu yönden geliyor ve İran ülkesini yağmalyordu. Enûşirvân (söz konusu) duvarı inşa edip tılsım yapınca bu yönden İran ülkesine Türklerin girmesinden bahsedilmez oldu. Bunlardan birisi, Cihâd kapısı duvarı üzerinde, taştan iki sütun üzerinde bulunan iki aslan resmi. (Bu iki sütunun) altında iki taş vardır. Her bir taşta iki dişi aslan heykeli yer alır. Kapının yakınında, ayaklarının önünde tilki resmi bulunan bir adamın resmi mevcuttur. (Adamın) ağzında üzüm salkımı bulunmaktadır. Muhtemelen tilki(leri) üzümlerden kovmak için (yapılmıştır.) Şehrin bir yönünde merdivenli bir sarnıç vardır. (Merdivenle) su azaldıkça sarnıca inilir. Merdivenin iki yanında taştan iki aslan resmi yer alır. Dediklerine göre bu ikisi, bâkî kaldığı müddetçe şehre Türklerin afeti dokunmaması için yapılmış iki tılsımdır.”⁴²

2. Türkistan/ ترکستان

“(Türkistan) bütün Türk ülkesini toplayan bir isimdir. Sınırı, Doğu’da enlemesine Birinci iklimden başlayarak Yedinci iklime doğrudur. Çoğunluğu çadır halkıdır. İçlerinde köy halkı olanlar (da) vardır. Muhakkak ki onlar, tümüyle Güney’den Kuzey’e doğru iklimlerin doğusunda yerleşiklerdir. Sayılarının çok olması, dayanıklılık ve cesaretlerinin fazla olması, aslan görünümü, geniş yüzü, yassı burunlu, kalın pazulu ve dar tabiatlı olmalarıyla diğer milletlerden ayrılırlar. Onlara çoğunlukla gazap, zulüm ve zorbalık (tabiatı hakimdir.) Hayvanlarının etini

⁴² Kazvini, *Âsâr*, s. 508.

yerler. Bunun için bir bedel istemezler ve (hayvanları) semirinceye kadar otlatmazlar. Tıpkı aslanda olduğu gibi (bir şeyi) gasbetme dışında görülmezler. Yaşamları, baskın (düzenleyerek) saldırmak, ürkek bir geyiği ya da uçan bir kuşu avlamaktan ibarettir. Onların yorgun olduklarını düşündüğünüz anda, ata binme ve dağlara tırmanma konusunda ilk baştaki dirençte olduklarını görürsün. Onlardan biri esir alındığı zaman lider olmayı veya efendisinin askerinin önüne geçmeyi kabul etmez. Bilakis efendisinden iktidarı almak, makamını ele geçirmek ister. (İşte bu bile) onların büyük önem verdikleri şeyleri görmen için sana yeter. Tacirlerden birisi şunları anlattı: “Hârizm’den büyük bir kabile yola çıktı. Günlerce gittiler ve Hârizm’den uzaklaştılar. Bir gün yürüdüler. Kavim (bir yere) inince, Türk kölelerin kavmin ortasından dışarı çıktıklarını gördüler. Sayıları tacirlerin sayısından fazlaydı ve kavme ok atıyorlardı. (Tacirler:) “Ne istiyorsunuz?” dediler. (Türk köleler:) “Sizi öldürmek, bu malları almak, bunlarla silah ve at satın almak ve sultanın hizmetine gitmek istiyoruz.” dediler. (Tüccar) kavmi onlara: “Sizler bu kumaşları satmayı yapamazsınız. Onları bize bırakın. Biz sizin için (satışını) gerçekleştirir ve (bununla) at ve silah satın alırız. İçinizden birini emir yapalım. (Böylelikle) sultanın hizmetine gidersiniz.” dediler. Bu şekilde onları aldattılar ve durumu Hârizm şihnesine bildirmek için bir elçi gönderdiler. Çok geçmeden, kısa süre içerisinde şihne ulaştı ve (Türk) köleleri tutukladı. Kafile Hârizm’e geri döndü. Köleleri (ise) astılar. Hârizm’de şu çağrışı yaptı: “Tüccarlardan birisi erkek köle (mamlûk) satın almasın.”⁴³

“(Buldukları) tarafın zorluğu ile baskın yönleri hususunda (Hz. Peygamber’in (sav)) sözü sana yeter: “Türkleri sizleri bıraktıkları gibi bırakın!” Türklerin (belirli) bir dinleri yoktur. İçlerinde yıldızlara tapanlar, ateşe tapanlar, Hıristiyan olanlar, Mani (dininde) olanlar, Seneviyye⁴⁴ (dininde) olanlar ve sihre (inanırlar) vardır. Meslekleri savaşma, mızrakla vurma ve vuruşmadır. (Vuruşma) onların yoldaşı olan Merih’in mesleğidir. Anlattıklarına göre, Hişâm b. Abdülmelik Türk hükümdarına, kendisini İslam’a davet eden bir elçi gönderdi. Elçi şöyle dedi: “Huzuruna girdim; elinde bir kandil tutuyordu. Tercümana: “Bu kimdir?” dedi. (Tercüman:) “Muhakkak ki o Arap hükümdarının gönderdiği elçidir.” dedi. Beni eti bol, ekmeği az bir eve götürdüler. Günler sonra beni çağırdı ve: “Talebin nedir?” dedi. Ona iltifatta bulunup: “Benim hükümdarım sana nasihat etmek ister. Senin dalalette olduğunu görüyor ve senin İslam dinine girmeni istiyor.” dedim. (Bana:) “İslam nedir?” dedi. Bunun üzerine kendisine İslam’ın rükünlerini,⁴⁵ şartlarını, helallerini ve haramlarını anlattım. Bunun üzerine beni günlerce bıraktı. Bir gün, her birinde sancak bulunan 10 kişiyle birlikte bineğine bindi ve beni de beraberinde götürdü. İlerledik ve sonunda bir tepeye tırmandık. Tepenin etrafında ormanlık alan vardı. Güneş doğunca, adamlarından birine “sancağını açmasını” emretti; o da bunu

⁴³ Kazvini, *Asâr*, s. 514.

⁴⁴ Seneviyye, âlemi birbirine zıt iki kadim aslın yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel isimdir. Bkz: Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye”, *DİA*, C: 36, s. 521.

⁴⁵ Rükün, bir ibadeti, hukukî fiil veya işlemi oluşturan ana unsur anlamında fıkıh terimidir. Bkz: Tevhit Ayengin, “Rükün”, *DİA*, C: 35, s. 286.

yaptı. Birden silahlı ve atlı 10 bin adam geldi. Daha sonra diğerine emretti. Böylelikle (adamlar) birer birer sancaklarını açtılar ve sonunda tepenin altına 100 bin silahlı adam gelmiş oldu. Daha sonra tercümana: “Bu elçiye söyle! Hükümdarının yanına dönsün ve ona şöyle desin: “Bunların içlerinde ayakkabıcı, hacamatçı ve terzi yok! Müslüman olduklarında, İslam’ın şartlarını yerine getirmeleri gerekir. O halde nereden yiyecekler?” Salih bir adam olan Dâvûd b. Mansûr el-Bâdgîsî şunları anlattı: “Oğuz hükümdarının oğluluyla bir araya geldim. Onu anlayışlı, akıllı ve zeki bir adam olarak gördüm. İsmi Lakik b. Cesûme idi. Ona: “Bize ulaştığına göre, Türkler ne zaman isterlerse yağmuru ve karı getirebiliyorlarmış. Bunun yolu nasıldır?” dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: “Türkler Allah Teâlâ’nın nezdinde en hakir ve en zelif olmalı ki bunu yapabilsinler. Ama sana ulaşan bilgi doğrudur. Bu durumu sana anlatayım. Bana ulaştığına göre, atalarımın birisi hükümdar olan babasını terketti ve kendisine dostlar, hizmetliler ve köleler edindi. İnsanlara saldıracak ve yoluna çıkan şeyleri avlayarak Doğu’ya doğru ilerledi.”⁴⁶

“Halkın “bundan sonra gidiş yok” dediği yere kadar vardı. Yan (taraf)larında dağ vardı ve arkasından güneş doğdu. (Güneş) dokunduğu her şeyi yakıyordu. Oranın sakinleri gündüzleri yerin altındaki tünellerde veya dağdaki mağaralarda idi. Vahşi hayvanlara gelince, oradaki taşları topluyorlardı. Allah Teâlâ bunun bilgisini onlara ilham etmişti. Her bir vahşi hayvan oradaki taşı alıyor ve başını göğe doğru yükseltiyordu. Bu esnada bir bulut onu gölgeler ve güneş ile arasına perde çekerdi.” Şöyle dedi: “Atamın dostları gittiler ve taşı buldular. Taşıyabildikleri kadarını şehrimize getirdiler. Taşlar hala onlarla birlikte. Yağmur yağmasını istedikleri zaman, taşları hareket ettirirler. Böylelikle bulut ortaya çıkar ve ansızın yağmur yağar. Kar yağmasını istediklerinde, daha fazla hareket ettirirler. Böylece ansızın kar ve dolu gelirdi. İşte bu yağmurun ve taşın kıssası budur. Bu Türklerin bir hilesi değil, bilakis Allah Teâlâ’nın kudretidir.” Adil ve gazi bir hükümdar olan İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî⁴⁷ şunları anlattı: “Bir defasında Müslümanlardan 20 bin atıyla Türklerle savaştım. Karşıma onlardan 60 bin silahlı kişi çıktı. Onlarla günlerce savaştım. Savaşırken, bir gün Türk kölelerimden bir kavim geldi. Şöyle dediler: “Muhakkak ki, kafirlerin ordugahında akrabalarımız var! Onlar, falanın haberini vererek bizi uyardılar. Zira o bulut, yağmur, kar ve dolu meydana getiriyor. Ertesi gün bize şiddetli bir dolu yağdıracak. Buna yakalanan insan muhakkak ölür.” Onları azarlayıp kovdum ve: “İnsanlık içerisinde bunu yapabilecek olan var mıdır?” dedim. Ertesi gün olunca, gün yükseldi ve askerlerimle birlikte yaslanmış olduğumuz dağdan büyük bir bulut meydana geldi. (Bulut) yayılmasını sürdürdü ve sonunda askerlerimin gölgede bıraktı. Gördüklerim ve (bulutun) siyahlığı beni korkuttu. Gürültülü sesler duydum ve bunun bir fitne olduğunu anladım. Bineğimden indim ve iki rekât namaz kıldım.

⁴⁶ Kazvîni, *Âsâr*, s. 515.

⁴⁷ İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî, Ebû İbrâhîm el-Emîrî'l-âdil İsmâil b. Ahmed b. Esed es-Sâmânî'dir. (ö. 295/907) Sâmânî hükümdarıdır. (892-907) Bkz: Sadi S. Kucur, “İsmâil b. Ahmed”, *DIA*, C: 23, s. 84.

Askerlerim (arasında) bir dalgalanma vardı. Yüzümü toprağa sürerek Allah Teâlâ'ya dua ettim.” Şöyle dua etti: “Ey Allahım! Bizi kurtar! Muhakkak ki kullarını mihnetin karşısında zayıftır. Biliyoruz ki, bu Senin kudretindir. Fayda ve zarar ancak Senin mülkündedir. Ey Allahım! Eğer bu bulut biz yağmur yağdırırsa, bu durum müminler için fitne, müşrikler için ise güç anlamına gelecektir. Gücünle ve kuvvetinle onun serrini bizden uzaklaştır! Ey güç ve kuvvet Sahibi!”⁴⁸

“Şöyle dedi: “Allah Teâlâ'ya yönelerek ve (O'ndan) korkarak dua etmeyi çoğalttım ve yüzünü toprağa sürdüm. Ben bu durumda iken, hizmetliler gelip bana “selamete erdiğimizin” müjdesini verdiler. Kolumdan tutarak beni kaldırdılar. Çok sayıda demir (zırh) dolaysıyla oldukça ağırdım. Başımı göğe kaldırdığımda, bulut askerlerimin üzerinden kalkmış, Türk askerlerine yönelmiş ve şiddetli bir dolu yağdırmıştı. (Türkler, doludan dolayı) dalgalanır ve atları kaçar bir haldeyken, (kendimize) bir dolu dokunmadı, bir felaket olmadı ya da ölen olmadı. Arkadaşlarım: “Onlara saldıralım.” dediler. Bunun üzerine: “Hayır! Allah'ın azabı daha büyük ve çetindir.” dedim. Onlardan çok kimse öldü. Az sayıda kişi dışında kurtulan olmadı. Ertesi gün olunca ordugahlarına girdik ve ganimetler bulduk, mâşallâh! Bunları götürdük ve bizi selamete erdirdiği için Allah Teâlâ'ya hamdettik.”⁴⁹

“Zânek dağı buradadır. *Tuhfetü'l-Garâib*'in⁵⁰ yazarı şöyle dedi: “Türkistan topraklarında bir dağ vardır. Burada Ehl-i Beyt'ten *Zânek* denilen bir toplum bulunur. Bunlar tarım ve hayvancılığı olmayan insanlardır. Dağlarında altın ve gümüş madenleri mevcuttur. Kimi zaman koyun kafası (büyüklüğünde) parça bulunur. Küçük parçalardan edinenler bunlardan faydalanırlar. Büyük parçalardan edinenlerin evlerini ölüm kaplar. Eğer (bu büyük parçayı) yerine geri bırakırsa ölümün önu kesilir. Eğer (bu büyük parçayı) bir yabancı alırsa, ona herhangi bir zarar gelmez.” Nâr dağı buradadır. Bu dağ Türkistan topraklarındadır ve içerisinde büyük bir eve

⁴⁸ Kazvini, *Asâr*, ss: 516-517.

⁴⁹ Kazvini, *Asâr*, s. 517.

⁵⁰ *Tuhfetü'l-Garâib*, yazıldığı devrin coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış, ansiklopedik bilgiler ihtiva eden, İslâmî edebiyatların ortak eserlerinden biridir. Eskiden coğrafya ve seyahatle ilgili kitaplara genellikle “*Acâibü'l-bıldân*”, “*Acâibü'l-Hind*”, “*Acâibü'l-mahlûkat*” gibi isimler verilirdi. Buradaki acâib kelimesi “hârikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler” anlamına gelmektedir. Bu çeşit eserlerden, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırmâtî'nin (ö. 565/1169) yazdığı *Kitâbü'l-Mugrib an bazı acâibi'l-Mağrib* ile *Tuhfetü'l-elbâb ve Nuhbetü'l-acâib* adlı eserler sadece birer seyahat ve coğrafya kitabı olmayıp pek çok “acâib”i ve mitolojik bilgileri de ihtiva ederler. Kazvini'nin (ö. 682/1283) kaleme aldığı *Acâibü'l-mahlûkat* ve *garâibü'l-mevcûdât* adlı coğrafik ve kozmografik eser ise kendi türü içinde çok beğenilmiş, kısaltılarak veya aynen tercüme edilerek, bazan da ilâvelerle İran ve Türk edebiyatlarına kazandırılmıştır. Ne var ki bu konu Kazvini'den önce de Arap ve İran edebiyatlarında ele alınmış, değişik veya aynı adlarla bazı eserler yazılmıştı. Meselâ İbnü'l-Esîr İzzeddin el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *Tuhfetü'l-acâib ve tuhfetü'l-garâib* adlı Arapça eseri ile Kazvini'den bir asır önce Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî es-Selmânî'nin yazdığı aynı adı taşıyan eser buna örnek gösterilebilir. Bkz: Günay Kut, “*Acâibü'l-Mahlûkât*”, *DA*, C: 1, s. 316.

benzeyen bir mağara mevcuttur. Buraya giren hayvanlar, ateşin sıcaklığının şiddetinden dolayı hemen orada ölürlür. Keylesiyân dağı buradadır. *Tuhfetü'l-Garâib*'in yazarının dile getirdiğine göre, bu dağda bir yer vardır ve buranın üzerinde uçan her kuş hemen ölür. (Bu sebeple) etrafında ölü hayvanlar görülür, mâşallâh. Burada Ebü'r-Reyhân el-Hârizmî'nin *Âsârü'l-Bâkiye* isimli kitabında bahsettiği bir dağ vardır: “Türk topraklarında bir dağ vardır. Koyunlar üzerinden geçtiği zaman, taşların birbirine çarpmaması ve peşinden yağmur yağmaması için (koyunların) ayakları yün ile bağlanır.” Burada belhaş lacivert ve bîcâzek madenleri vardır. Bunların özelliği kaliteli kokusunun olmasıdır. (Ayrıca) sincap, samur, sansar, bozkır tilkisi, siyah tilki ve beyaz kurt mevcuttur. (Ayrıca) boz doğanlar, yeşim taşları, rahvan atlar ve güzel köleler bulunur.”⁵¹

“Tacirlerden birisinin anlattığına göre, Türk topraklarında bir yer vardır. Burada bir tahıl türü yetiştirilir ve meyvesi karpuz gibidir. Meyve görünmeye başlayınca, etrafına yeşillik ekilir. Meyve olgunlaştığında, yeşillik de mevcut olur. İşte bu esnada meyve yarılır ve buradan kuzu başı çıkar. Günlerce etrafındaki yeşillikleri yer. Sonunda güçlenir ve kabuğundan çıkar. Bu koyun türünü görenler konuştular ve şöyle dediler: “Şüphesiz ki bunlar koyuna benzer. Ancak ayakları uzun ve kuyruğu eksiktir. Türk topraklarında sefer yapan tacirlerin çoğu bunlar hakkında konuşmuştur. Başarıya erdiren Allah'tır.”⁵²

3. Tiflis/ تيفليس

“(Tiflis⁵³) korunaklı bir şehirdir ve ötesinde İslam yoktur. Burayı kısa Enûşîrvân kurmuş, Ümeyyeoğullarının kölesi olan İshak b. İsmâil korunaklı hale getirmiştir. Kürr nehri (şehri) ikiye böler. Halkı Müslüman ve Hıristiyandır. Kürr nehrinin bir tarafında ezan okunur, diğer tarafında çan çalınır. Bahsettiklerine göre, şehir çam ağaçlarıyla kaplıdır. Mütevekkil, Buga'yı İshak b. İsmâil ile savaşmak için buraya gönderdiğinde, İshak savaşmak için ilerledi. Bunun üzerine Buga neftçilere emir verdi ve onlar şehre ateşli oklar attılar ve bu (çamları) yaktılar. Böylelikle şehir tümüyle yandı. Zira çam odunundan idi. (Bu esnada) 50 bin insan öldü.”⁵⁴

4. Cürcâniyye/ جرجانية

“(Cürcâniyye) Hârizm bölgesinin merkezî şehridir. Ceyhun kıyısında büyük ve meşhur bir şehirdir. Çok çeşitli eğlenceleri ve farklı iyilikleri bir arada

⁵¹ Kazvinî, *Âsâr*, ss: 517-18.

⁵² Kazvinî, *Âsâr*, s. 518.

⁵³ Tiflis Hz. Ömer devrinde başlayan Kafkasya'ya yönelik askerî harekât neticesinde Hz. Osman döneminde fethedildi. İlk fetihlerin ardından Tiflis'te bir garnizon yerleştirilerek emniyet sağlandı ve bölgeye Müslüman topluluklar iskân edildi. Daha sonraki yıllarda bölge Emevîler'le Bizanslılar arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne oldu. Bkz: Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, C: 41, s. 150.

⁵⁴ Kazvinî, *Âsâr*, s. 518.

toplamasıyla şehirlerin analarındandır. Buranın faziletleri üzerine İbn Mes'ûd'un⁵⁵ Hz. Peygamber'den (sav) aktardığı bir hadisten Zemahşerî⁵⁶ *Rebî'u'l-Ebrâr* kitabında bahsetmiştir. (Hz. Rasûlullâh) şöyle demiştir: “İsrâ gecesinde, Dördüncü semada, etrafında nurdan kandiller bulunan yaldızlı bir kasır gördüm. “Ey Cebrâil! Şu yaldızlı kasır nedir?” dedim. (Cebrâil:) “Burası Horasan topraklarında, Ceyhun civarında ümmetinin ele geçireceği bir ribâttır.” dedi. “Ceyhun nedir?” dedim. (Cebrâil:) “Horasan topraklarında bir nehirdir. Kim bu nehrin çevresinde yatağında ölürse, kıyamet günü şehit olarak dirilecektir.” dedi. “Ey Cebrâil! Neden böyledir?” dedim. (Cebrâil:) “Onların gaspları az ama hırsları çok *Türk* denilen düşmanları vardır. Kimin kalbinde onlardan bir korku oluşursa, kıyamet günü kabrinden şehitlerle birlikte şehit olarak dirilecektir.” Hasan'dan (şöyle nakledilmiştir:) “Doğu'da, her iki tarafı lanetli *Ceyhun* denilen nehrin kıyısında *Hârizm* denilen bir şehir vardır, değil mi? Muhakkak ki bu şehir meleklerle kuşatılmış ve çevrelenmiştir. Gelinin kocasının evine yol göstermesi gibi, o da cennete yol gösterir. Allah Teâlâ buradan 100 şehit diriltecek ve her bir şehit Bedir şehidine denk olacaktır.” Cürçâniyye halkı kalabalık olan büyük bir şehirdir. Halkının tümü, bakkal, kasap, fırıncı ve dokumacılar da dahil olmak üzere askerdir.”⁵⁷

“Anlattıklarına göre, hadiselerin birinde Sultan Muhammed b. Tekiş'⁵⁸ tuzağa düşürdüler ve Müslümanlardan pek çok kişiyi öldürdüler. Sultan ile birlikte bir miktar asker dışında kurtulan olmadı. Bunun üzerine (sultan), insanların sayılarının azlığını görmemesi için şehre gece girdi. İnsanlar az kişiyle döndüğünü görmediler. Günün ilk (saatlerin) 30 bin atıyla birlikte ilerledi ve düşmanın karşısına çıktı.”⁵⁹

“Cürçâniyye halkının tümü Mutezilidir.⁶⁰ (Halkın) çoğunluğu kelim ilminde uzmandır. Hatta çarşılarında ve sokaklarında taassuba kaçmadan hoş münazaralar yaparlardı. Eğer taassuba kaçan birini görürlerse, hepsi onu ayıplar ve: “Sen sadece bir delil ile yenilebilirsin! Sakın cahillerin yaptıklarını yapma!” derlerdi. Halkı demirci, marangoz ve benzerleri gibi titiz zanaatkarlardır. Zanaatlarında titizlikte aşırıya kaçarlar. Bıçakçılar fildişinden ve abanozdan aletler üretirler. (Bu aletler)

⁵⁵ İbn Mes'ûd, Ebû Abdîrahmân Abdullâh b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzeli'dir. (ö. 32/652-53) İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biri, Küfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusudur. Bkz: İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *DİA*, C: I, s. 114.

⁵⁶ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir. (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimidir. Bkz: Mustafa Öztürk-M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA*, C: 44, s. 235.

⁵⁷ Kazvini, *Âsâr*, s. 519.

⁵⁸ *Muhammed b. Tekiş, Hârizmşâh Alâüddîn (Kutbüddîn) Muhammed b. Tekiş'tir.* (ö. 617/1220) *Hârizmşâhlar Devleti hükümdarıdır. (1200-1220) Bkz: Abdülkerim Özeydin, “Muhammed b. Tekiş”, DİA, C: 30, s. 581.*

⁵⁹ Kazvini, *Âsâr*, s. 519.

⁶⁰ Mutezilî, itikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebinde olanlar anlamındadır. Bkz: İlyas çelebi, “Mu'tezile”, *DİA*, C: 31, s. 391.

Hârizm'de, sadece İsfahan arazisindeki bulunan *Tark* denilen köyde üretilir. Kadınları dikiş ve nakış gibi güzel tığ işleri ve titiz ürünler üretirler.”⁶¹

“Anlattıklarına göre, bu şehrin kurulma sebebi şudur: Hükümdarlardan birisi ülkesindeki bütün dostlarına kızmıştı. Bunların bayındırlıktan uzak bir yere sürülmelerini emretti. Onları bu yere sürdüler ve bırakıp gittiler. Burası tarım ve hayvancılığın olmadığı, şehirle (bağlantısı) kesi bir yerd. Bir müddet sonra hükümdarın yanında onların bahsi geçti. (Hükümdar) onların durumlarına bakılmasını emretti. (Yanlarına) vardılar ve onları kulübeler kurmuş ve balık avlayarak beslenmiş olarak buldular. Yanlarında çok miktarda odun vardı. Onlara: “Nasılısınız?” dediler. Onlar: “(Yanımızda) işte şu odundan ve şu balıktan var!” dediler. Böylelikle bu yer *Hârizm* olarak isimlendirildi. Zira onların lisanında خوار et, رزم ise odun demektir. Hükümdar, sürülen adamların sayısınca onlara Türk esirlerden 400 cariyeye gönderdi. Böylelikle çoluk çocuk sahibi oldular ve nesilleri devam etti. Bu sebeple, görünüşleri Türklerin görünüşü, Tabiatları da Türklerin tabiatı gibidir. Kendilerinde güç ve kuvvet vardır. Burayı imar ettiler. Sonunda Allah Teâlâ'nın şehirleri içerisinde en güzeli ve en bayındırı oldu. Burada harap bir durum görülmez. Arazisinin çoraklığına ve soğğunun şiddetine rağmen, yapılaşma birbirine bitişik, köyler birbirine yakındır. Kasırlar ve evler çoktur. Kazalarında yapılaşma olmayan yer miktarı çok azdır. Bunlarla beraber çok ağaçlıktır.”⁶²

5. Hutlân/ ختلان

“(Hutlân) Türk topraklarında meşhur bir şehirdir. Anlattıklarına göre, iki dağ arasında bir halk vardır. *Tuhfetü'l-Garâib*'in yazarı şöyle dedi: “Yılın belirli bir döneminde 3 gün (boyunca) bu halktan çok miktarda av gelir. Bu günler geldiğinde, evleri ve çatıları av ile dolar. Daha sonra bir sonraki seneye kadar kesilir.” Beyanı bu şekildedir. Buradan, bu civarda benzeri bulunmayan rahvan atlar getirilir.”⁶³

6. Ahlat/ خلاط

⁶¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 520.

⁶² Kazvinî, *Âsâr*, s. 520.

⁶³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 523.

“(Ahlât) büyük ve meşhur bir şehirdir.⁶⁴ İrmîniye'nin merkezî şehridir. Geniş hayırları ve olgun meyveleri vardır. Suları bol, ağaçları çoktur. Halkı Müslüman ve Hristiyandır. Halkın dili Acemce, Ermenice ve Türkçedir.”⁶⁵

7. Hârizm/ خوارزم

“(Hârizm) şehirleri ve köyleri çok olan meşhur bir bölgedir. Geniş alanlı, açık arazilidir. Çok çeşitli eğlenceleri ve farklı iyilikleri bir arada toplar. Cârullah ez-Zemahşerî şöyle dedi: “Hârizm'de diğer bölgelerde bulunmayan faziletler, onun dışındaki şehirlerde müttelik olunmayan övülmüş hasletler mevcuttur. Şirk ehli burayı kuşatmıştı. Etrafında Türk kabileleri dolaşıyordu. Halkı onlarla sürekli olarak savaştı. Aralarında çatışma vardı. Bu konuda niyetlerinde ihlaslı, düşüncelerinde samimi oldular. Genellikle bütün olanlarda Allah zaferini gösterdi ve onlara galibiyet bahşetti. (Hârizm'in) özelliği, geçişi zor, yolu uzak, suyu bol ve tehlikesi çok olan vadidir. Halkı cesur yürekli ve kendileri onurlu kişilerdir. İstikametleri ve diyanetleri vardır. Vefa ve emanet sahibidirler. Dinleri hayırları sevmek, şerlerden nefret etmek, yabancılara ihlanda bulunmak ve zayıfları korumak üzerinedir. Hârizm'e has olan (özelliklere) gelince; bunlar rahvan atlar, güzel köleler, doğan ve şahin (türü hayvanlar), *Dıvârî* (denilen) vergi, develer ve renkli kıyafetlerdir. Meyveleri en hoş, lezzetli, tatlı, verimli ve güzel olanlarıdır. Havası en sıhhatli havalardandır. Suyu en tatlı sularındandır. Karpuzunun bolluğunun bir benzeri yoktur.” Zemahşerî'nin sözleri (bu şekilde) sona erdi. Ceyhun nehri buradadır. el-A'mûd şöyle dedi: “Ceyhun nehri, Bezehşân sınırından çıkar ve *Ceryân* olarak bilinir. Huttel ve Vahş sınırında kendisine nehirler katılır ve büyük bir nehir haline gelir. Büttem ve Sagâniyân nehirleri ve Türk ülkesinden çıkan Vahşâb'ın sularıyla birleşir. Böylelikle buradaki bir dağdan Vahş topraklarına ulaşır. (Üzerinden) köprü ile geçilir. Dünyada suyun çokluğunun bu şekilde daralarak (aktığı) bir başka yer bilinmez. Köprü Huttel ile Vâşcird arasında sınırdır. Daha sonra pek çok şehirden geçerek Hârizm'e ulaşır. Hârizm kadar kendisinden faydalanan başka bir ülke yoktur. Hârizm'den uzanıp geçer ve *Hârizm gölü* olarak isimlendirilen göle dökülür. (Gölün) Hârizm ile arası altı gündür.”⁶⁶

⁶⁴ Hılât (Ahlât) Van gölünün kuz eybatı kıyısında mezar âbideleriyle meşhur tarihi bir şehir ve bugün Bitlis'e bağlı ilçe merkezidir. Şehrin en eski sakinleri olan Urartular buraya Halads, Ermeniler Şaleat (Şaliat), Süryâniler Kelath, Araplar Hılât, İranlılar ve Türkler ise Ahlat demişlerdir. Ahlat Hz. Ömer devrinde Cezîre fâtihî İyâz b. Ganm tarafından fethedildi (20/640-41). Yapılan antlaşmaya göre Ahlat beyi (batrik, patrici) vergi ödemeyi kabul ederek İslâm devletinin himayesine girdi. Emevîler devrinde Muâviye'nin ölümüyle başlayan iç karışıklıklar sırasında Ahlat ve yöresindeki halk da isyan ederek Bizans hâkimiyetine girdi. Ancak Emevîler'in Cezîre valisi Muhammed b. Mervân tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırıldılar ve bölge Cezîre valiliğine bağlanarak oradan gönderilen âmillerce idare edildi. Bkz: Faruk Sümer, “Ahlât”, *DIA*, C: 2, s. 19.

⁶⁵ Kazvinî, *Âsâr*, s. 524.

⁶⁶ Kazvinî, *Âsâr*, s. 525 vd.

8. Şâş/ شاش

“(Şâş) Seyhun nehrinin arka tarafından Türk ülkesine sınır olan bir bölgedir.⁶⁷ Türklere karşısında en büyük sınır bölgesi idi. Allah’ın ülkeleri arasında hayrı en bol ve en nezih olanıydı. Evlerin tümünden su akar ve tamamı yeşille kaplıdır. Askerlerin ihtilafı sebebiyle Sultan Muhammed Hârizmşah döneminde harabe oldu. Askerler ilerledi, hükümdarı öldürdü ve zabtının zor olması nedeniyle halkını sürdü. Geriye işte bu yurtluk, nehirler, ağaçlar ve çardaklarıyla beraber çiçekler kaldı. Bütün bunlar Tatarların ortaya çıkışından önceydi.”⁶⁸

“Esbera dağı buradadır. İstahrî şöyle dedi: “Bunlar yağ (neft) çıkan dağlardır. (Ayrıca) turkuaz, demir, tunç, kurşun ve altın madenleri vardır. Onlardan birisi taşları siyah olan ve kömürün yandığı gibi yanan dağdır. Bir veya iki yükü bir dirheme satılır. Yandığında külü bembeyaz olur ve elbiselerin beyazlaştırılmasında kullanılır.”⁶⁹ Bir benzeri başka bir ülkede bilinmez. Tabiatıta sırrını Allah’tan başkasının bilmediği şaşırı şeyler vardır.”⁷⁰

9. Tarâz/ طراز

“(Tarâz) Şâş ülkesinin ucunda, Türkistan tarafındadır. Burası İslam ülkelerinin sınırındadır. Zira, burayı geçince Karlukların⁷¹ obalarına girersin. Taraz hayrı bol, havası latif, suyu tatlı, toprağı bereketli ve cennetten bir parçaya benzeyen bir şehirdir. Zira halkı oldukça güzel yüzlüdür. Bu yörede en güzel yüzlü olanlar onlardır. Sınırdaki kadınlarının ve erkeklerinin yüzlerinin güzelliği darbimesel olarak anlatılır. Ebü’l-Hasan b. Zeyd el-Beyhaki⁷² şöyle dedi:

⁶⁷ Şâş, Özbekistan’ın kuzeydoğusunda Siriderya’nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; tarihi milâttan önce II. binyıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çaç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş mânasıyla irtibatlıdır. Çaç, Arap kaynaklarına Şâş biçiminde bölgenin ve şehrin adı olarak kaydedilmiştir. Bkz: Abdullah Muhammedcanov, “Taşkent,” *DİA*, C: 40, s. 145.

⁶⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 538.

⁶⁹ Bkz: İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, Brill, 1927, s. 334; İstahrî, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020, s. 276.

⁷⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 538.

⁷¹ Karluklar, Orta Asya tarihinde önemli roller oynayan bir Türk boyudur. Çinliler’in Ko-lo-lu, Ka-la-luk; müslümanların Halluh, Harluh, Harlıg; Tibetliler’in Garlog; Soğdlar’ın Grr-wgt ve Moğollar’ın Har-lu-ut şeklinde kaydettikleri karluk kelimesinin “kar yığını” veya “karışmış” anlamında olduğu ileri sürülmektedir. Karluklar Çin kaynaklarına göre Göktürk Federasyonu’nun önemli gruplarından birini oluşturuyor ve Beşbalık’ın kuzeybatısında, daha yoğun biçimde de Altay dağlarının batısındaki Kara İrtiş nehriyle Tarbagatay yöresinde yaşıyorlardı. Bkz: Hüseyin Salman, “Karluklar”, *DİA*, C: 24, s. 509.

⁷² Beyhaki, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki’dir. (ö. 470/1077) *Târîh-i Beyhaki* adlı eseriyle tanınan Gazneliler devri tarihçisi ve devlet adamıdır. Bkz: Tahsin Yazıcı, “Beyhaki, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, C: 6, s. 63.

“Geyik kanımı mübah kıldı ve gözlerimi uyutmadı,
 Türk soyundan olup Tarâz geyiklerindedir,
 Yanaklarında ipek kumaş güzelliği,
 Yanakları Tarâz gibi misk kokar,
 Ay halesi ile bülbül nağmesi,
 Tavusun güzelliği ile atmaca gayreti.”⁷³

10. Mâverâünnehir/ ماوراء النهر

“(Mâverâünnehir) “nehirin arka tarafı” ile kastedilen (nehir) Ceyhun’dur. Hayrı en bol, en bereketli ve en nezih yörelerdendir. Burada meraların, tarlaların, köylerin, şehirlerin ve yapılaşmanın olmadığı boş bir yer yoktur. Havaşı en sağlıklı havalardan, suları ise en tatlı ve hafif sulardandır. Tatlı suları bütün dağlarına ve çevresine yayılmıştır. Toprağı en bereketli topraklardandır. Şehirleri Buhâra, Semerkand, Cend ve Hucend’dir.”⁷⁴

“Halkı dininde hoşgörülü, ilim, hayır ve sulh ehlidir. Mâverâünnehir’in çoğu yerinde insanlar tek bir evde gibidir. İster yerli ister yabancı olsun, birisi buradaki birisinin evine sanki kendi evine iner gibi iner. Niyetleri, karşılık beklemezsizin ellerinde bulunanlarla tanıdıklarının dışındakilere cömert davranmaktır. İstahri’nin anlattığına göre, kendisi Soğd’daki bir eve indi. Kapısına (kapanmaması için) kazık vurulmuş bir ev gördü. Bunun üzerine: “100 seneden fazladır bu kapı kapanmamıştır. Gece ya da gündüz ulaşan birisinin girmesine engel olunmaz.” dediler.⁷⁵ (Evlerin) çoğunluğu ribât binaları, yol imaretleridir ve ilim ehlerinden ya da cihat yolunda olanlar için vakıftırlar. Bunların olmadığı bir köy, bir misafir konağı ya da çorak arazi yoktur. Burada yollarından (gelerek) inenlerin tercih ettikleri ribâtlar mevcuttur. (İstahri) şöyle dedi: “Mâverâünnehir’de 10 binden fazla ribât vardır. Bunların çoğunda kendileri ve (binek) hayvanları için ihtiyaç duydukları yiyecek ve yem mevcuttur.”⁷⁶ Maveraünnehir’in tamamı Hârizm sınırından İsbîcâb’a kadar sınır bölgesidir. Burada Oğuz Türkleri vardır. İsbîcâb’dan Fergana’ya kadar Halaç Türkleri⁷⁷ mevcuttur. Mâverâünnehir, Hârizmşah Muhammed b. Tekiş 600/ 1204 senesinde burayı ele geçirinceye kadar bu şekilde kaldı. (Muhammed) suçluları sürdürdü ve *Hanlar* olarak bilinen Mâverâünnehir hükümdarlarını öldürdü. Bütün yöreyi ele geçirince, burayı

⁷³ Kazvini, *Asâr*, s. 544.

⁷⁴ Kazvini, *Asâr*, s. 557.

⁷⁵ İstahri, *Mesâlik*, s. 289; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 246.

⁷⁶ İstahri, *Mesâlik*, s. 290; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 247.

⁷⁷ Halaç, bir Türk aşiretidir. Türkler arasında Kalaç diye anılan Halaçlar, IX. yüzyıldan itibaren İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde “Halac” (الخلاج), “Halaciyye” (الخلجية) imlâsı ile kaydedilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, kabile hakkında bilgi verirken Yirmi İkiler’in onlara Türkçe “aç kal” anlamında Kal-Aç dediklerini ve sonradan bunun Halaç’a döndüğünü söyler. Bkz: Enver Konukçu, “Halaç”, *DIA*, C: 15, s. 228

kontrol etmekten aciz kaldı. Bunun üzerine askerlerini gönderdi, yağmaladı ve insanları çıkarttı. Çardaklarının üzerindeki bahçelerinin güzelliğini ve bol bol akan sularını vassafettiğim işte bu yurtluk boş ve şenliksiz kaldı. Bunun ardından 617/1220'de senesinde Tatar askerleri ortaya çıktı ve onlar da kalanları harabettiledi. Günümüzde olanlardan birkaçı kaldı. Zevalden ve bozulmadan uzak olan (Allah'ı) tesbih ederim. O'nun dışındakiler bir halde bir başka hale değişir.”⁷⁸

11. Mûgân/ موغان

“(Mûgân) Azerbaycan'da, köyleri ve ovaları bulunan geniş bir vilayettir. Erdebil'den Tebriz'e giden kişin sağında kalır. Burası sıcak iklimdir; Azerbaycan'ın tamamı ise soğuk iklimdir. Çayırının çok ve refahının bol olmasından dolayı burada Türkmenlerin evleri mevcuttur. Ebû Hâmid el-Endelûsî⁷⁹ şöyle dedi: “Burada çok sayıda kazası bulunan büyük bir kale gördüm. Yılanların ve sürüngenlerin çokluğundan dolayı halkı buradan kaçmıştı.”⁸⁰

6. ALTINCI İKLİM

“(Altıncı iklimin) başı, Gündönümünün gölgesi öğle vakti yedi adım ve 6/10 adım olduğu yerdir. Sonunun gölgesi, başının gölgesine göre sadece bir adım fazla olur. Doğu'da Türk yurtlarından başlar, Kânî, Tûn, Kırgız, Kîmâk Dokuzoğuz, Türkmen toprakları, Hazar ülkesi, Lân ve Serîr'den (ilerleyerek) Kustantiniyye, Büyük Roma, Alman ülkesi, Frank (ülkesi) ve Endülüs'ün kuzeyinden geçer ve Akdeniz'de sona erer. Bunların en uzun günleri, iklimin başında 15 saat, yarım (saattir.) (İklimin) sonunda 15 saat, yarım ve çeyrek (saattir.) Doğu'dan Batı'ya doğru ortasından boyu 7 bin 175 mil 63 dakikadır. Eni 215 mil 39 dakikadır. Kapsadığı alan 2 milyon 46 bin 20 mil ve birkaç dakikadır.”⁸¹

1. Burtâs/ برطاس

“(Burtâs) Hazar'da, İtil nehri kenarına yayılmış geniş bir vilayettir. Halkı Müslümandır. Diğer bütün dillerden farklı bir dilleri vardır. Kışın barındıkları yapıları ahşaptandır. Yaz gelince, (yazlık) evlerinde yayılırlar. Burada oldukça güzel bir tilki türü vardır. Tüyü çok, rengi kırmızıdır. Derileri Burtâsiyye kürküdür. Yazları geceler çok kısadır; yaklaşık bir saattir. Bu sebeple yolculuk yapan kişi bir fersahtan fazla gitmeye hazırlık yapamaz.”⁸²

⁷⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 559.

⁷⁹ Gırnatî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdîrahmân (Abdirrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî el-Gırnatî'dir. (ö. 565/1169) Endülüslü coğrafyacı ve seyyahtır. Bkz: Mehmet Özdemir, “Ebû Hâmid el-Gırnatî”, *DİA*, C: 10, s. 128.

⁸⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 564.

⁸¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 575.

⁸² Kazvinî, *Âsâr*, ss: 579-580.

2. Becenâk (Peçenek) Ülkesi/ بلاد بجنك

“(Becenâk ülkesi) Slavların yakınlarında, Altıncı iklimde bir Türk kavmidir.⁸³ Uzun bıyıklı ve uzun sakallı bir kavimdir. Çokluk, kuvvet ve dayanıklılık özellikleridir. Asla kimseye haraç vermezler. İçlerinden birisi diğerine aslan gibi saldırır. İnsanlara gösteriş olarak kadınlarıyla cima ederler. Yiyecekleri darıdır. Ülkeleri yürüyerek 12 gündür.”⁸⁴

3. Becâ Ülkesi/ بلاد بجا

“(Becâ ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek bir aylıktır. Onlar müşrik (bir kavimdir.) Hükümdarlarına secde ederler ve Tahtâh'a vergi öderler. İneği kutsarlar ve onu ta'zîm ederek etini yemezler. Ülkelerinde üzüm, incir ve siyah alıç çoktur. Burada ateşin yakmadığı ağaç(ların) odunu vardır. İşte bu ağaçtan (yapılma) putları mevcuttur. Hıristiyan tarikatçılar bu odunu alırlar. İddia edildiğine göre, Hz. İsa'nın (as) çarpmıha gerildiği tahta bundandır.”⁸⁵

4. Bugrâc Ülkesi/ بلاد بغراج

“(Bugrâc ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Sakalsız bıyıkları vardır. Ülkeleri yürüyerek bir aydır. Saygın bir hükümdarları vardır. Bahsedildiğine göre Yahyâ b. Zeyd soyundan bir Alevîdir. Yanlarında altın süslemeli, arkasında Zeyd'e *mersiye* olarak (yazılmış) beyitler bulunan bir Mushaf bulunmaktadır. (İşte bu) Mushaf'a ibadet ederler. Onların yanında Zeyd Arapların hükümdarı, Ali b. Ebî Tâlib ise Arapların ilahıdır. Bu Alevî soyundan olmayan birisini hükümdar yapmazlar. Gökyüzünü karşlarına alarak ağızlarını açarlar, gözleri (göğe) dikerler ve şöyle derler: “Arapların ilahı buradan inip, buraya tırmanır.” İşte bu hükümdarların mucizesi şudur: Zeyd'in soyundan olanlar uzun sakallı, dik burunlu ve geniş gözlüdür. İşte bu kavmin atlı askerleri ve adamları çoktur. Zanaatları silah üretmektir. Gerçekten çok güzel (savaş) aletleri üretirler. Yiyecekleri darı ve koyun etidir. Ülkelerinde inek ya da keçi yoktur. Kıyafetleri keçedir. Buradan geçenlerden malının öşrünü almak adetlerindedir.”⁸⁶

5. Tatar Ülkesi/ بلاد تاتار

“(Tatar ülkesi) Türklerden büyük bir soydur. Altıncı iklimin doğusunda yerleşiklerdir. Kalplerinin katılığı, tabiatlarının kabalığı, bedenlerinin kuvvetliliği, sert tabiatlı oluşları, düşmanlığı ve kan dökmeyi sevmeleri ve hayvanlara işkence etmeleriyle vahşi hayvanlara benzerler. Onların ortaya çıkışları Hz. Rasûlullâh'ın

⁸³ Peçenekler, IX-XII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki stepelerde yaşayan bir Türk boyudur. Peçenekler hakkındaki ilk bilgiler IX. yüzyıl Arap kaynaklarında yer alır. Bkz: Faruk Sümer, “Peçenekler”, *DİA*, C: 34, s. 213

⁸⁴ Kazvini, *Âsâr*, s. 580.

⁸⁵ Kazvini, *Âsâr*, s. 580.

⁸⁶ Kazvini, *Âsâr*, ss: 580-581.

(sav) mucizelerindedir. Ebî Bürde'nin⁸⁷ babasından rivayetine göre, (babası) şöyle demiştir: Hz. Rasûlullâh'ın (sav) yanında otuyordum. Şöyle dediğini duydum: “Muhakkak ki ümmetimi geniş suratlı, küçük gözlü bir kavim sürükleyecektir. Yüzleri üç defa dövülmüş kalkan gibidir. Sonunda onları Arap yarımadasına sürecektir. Birinciye gelince, onlardan kaçanlar kurtulacaktır. İkinciye gelince, bir kısmı helak olacak, bir kısmı kurtulacaktır. Üçüncüye gelince, tümü helak olacaktır.” (Ona:) “Onlar kimlerdir ya Rasûlullâh?” dediler. (Hz. Rasûlullâh:) “Onlar Türkler'dir. Nefsim elinde olan (Allah'a) yemin olsun ki, atlarını Müslümanların mescitlerine bağlayacaklardır.”⁸⁸ (Hz. Rasûlullâh'tan (sav): “Allah'ın Doğu'da, ismi Türk olan bir ordusu vardır. İsyân edenlerden onlarla intikam alır. Nice gizlenenler ve silahsız olanlar vardır ki, merhamet dilerler ancak onlara merhamet edilmez. İşte bunun gördüğünüzde, kıyamet için hazırlanın.” Dinlerine gelince, onlar (bir din üzere) değillerdir ve helalleri ve haramları yoktur. Buldukları şeyleri yerler, Güneş'e secde ederler ve onu *ilah* olarak isimlendirirler. Diğer Türklerin (dilinden) farklı bir dilleri vardır. Yazdıkları yazı, diğer yazılardan farklıdır. Kadının biri anlattı ve şöyle dedi: “Bir müddet onlarda esir kaldım. Beni esir alan adamın hastalandığı anlaşıldı. Durumunu akrabalarına söyledi. (Onlar:) “Belki de bu kadın ona bir şey yedirdi.” dediler. Beni öldürmeye kalkıştılar. Hasta olan kişi beni öldürmelerine engel oluyordu. Bir gün kalabalık bir şekilde toplandılar ve bir keçi getirdiler. Beni üzerine bindirdiler. Elinde çevirdiği bir orakla büyücü kadın geldi. Bir şeyler okuyordu. Topluluk kınlarından çıkardıkları kılıçlarıyla yanımda duruyordu. O esnada altımdaki keçi gürtlüyle bağırды. Kavim geri döndü ve beni serbest bıraktılar. (Bana:) “Bu (durum) bizim zannettiğimiz gibi değildir.” dediler.”⁸⁹

6. Toğuzguz (Dokuzoğuz) Ülkesi/ بلاد تغرغز

“(Toğuzguz ülkesi) Türklerden bir kavimdir.⁹⁰ Ülkeleri yürüyerek 20 gündür. Tapınakları yoktur. Atları kutsarlar ve onun üzerinde duruşu güzelce yaparlar. Boğazlanarak kesilen ya da boğazlanmadan kesilen (hayvanları) Pamuk ya da keçe giyerler. Gökkuşağının çıkması onların nezdinde bayramdır. Saygın bir hükümdarları ve onun kasrının üzerinde altından bir otağı vardır. (Otağ) bin insanı alacak genişliktedir ve beş fersahtan görülür. Burada kan taşı vardır. Bu (taş), burnu veya bir başka (yeri) kanayana asılırsa, kanımı kesen bir taştır.”⁹¹

⁸⁷ Ebî Bürde, Ebü Bürde Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî el-Kûfî'dir. (ö. 140/757 [?]) Muhaddistir. Bkz: M. Yaşar Kandemir, “Ebü Bürde, Büreyd b. Abdullah”, *DİA*, C: 10, s. 115.

⁸⁸ “Hadislerde Türkler” ile ilgili olarak bakınız: Abdülkerim Özyayın, “Türk”, *DİA*, C: 41, s. 475.

⁸⁹ Kazvîni, *Âsâr*, ss: 581-582.

⁹⁰ Dokuzoğuz, Göktürk ve Uygurlar'la çağdaş olan bir Türk kavimidir. Dokuz (Tokuz) Oğuz adına kaynaklarda ilk defa Orhun kitâbelerinde rastlanır. Bu tabir, “dokuz boydan meydana gelen Oğuzlar” anlamını taşır. İslâm kaynaklarında ise Toguz Guz şeklinde geçer. Bkz: Faruk Sümer, “Dokuz Oğuzlar”, *DİA*, C: 9, s. 500.

⁹¹ Kazvîni, *Âsâr*, s. 582.

7. Cakil Ülkesi/ بلاد جكل

“(Cakil Ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 40 gündür. Ülkeleri güvenilir ve huzurludur. İçlerinde Hıristiyanlar vardır. Aydınlık yüzlüdürler. Onlardan erkekler kızları, kız kardeşleri ve diğer mahrem olanlarla evlenir. Mecûsî değillerdir; ancak mezhepleri budur. Süheyl, Cevzâ ve Benât-ü Na’s (yıldızlarına) ibadet ederler ve Şi’râ’l-Yemânî (yıldızını) *Rabbü'l-Erbâb* olarak isimlendirirler. Nezaketlidirler, (dolayısıyla burada) kötülük görülmez. Bütün Türk kabileleri onların nezaketini ve yumuşak tabiatını arzular. Yiyecekleri arpa, burçak ve koyun etidir. Ülkelerinde inek ve deve yoktur. Kıyafetleri yün ve kürktür; bunlardan başkasını giymezler. Burada fâdezher (الفادزهر) taşı mevcuttur. Hükümdarları yoktur. Evleri ahşaptan ve kemiktendir.”⁹²

8. Hıtyân Ülkesi/ بلاد الختيان

“(Hıtyân ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 20 gündür. Diğer Türklerin aksine akıl ve sahih görüş sahibi insanlardır. Hükümdarları yoktur; bilakis her bir topluluğun hakemliğine başvurdukları akıl ve (sahih) görüş sahibi bir şeyhi vardır. (Ülkelerinden) geçenlere karşı bir haksızlıkları ve suikastları yoktur. Bir aydan az ya da çok itikafa girdikleri bir tapınakları vardır. Yiyecekleri arpa ve burçaktır. Sadece boğazlanmış hayvanın etini yerler. Boyanmış (kıyafet) giymezler. Burada, topraklarında kaldığı sürece keskin kokusu olan misk vardır. Buradan götürüldüğünde, (kokusu) değişir ve dönüşür. Burada, içerisinde yılanlar bulunan bir dağ vardır. Buna bakan kişi ölür. Ancak bunlar elbette buradan çıkmazlar. Burada hummayı sakinleştiren taş vardır. Ancak sadece onların topraklarında iş görür. (Topraklarında) kaliteli fâdezher (taşı) mevcuttur. (Bu taşın) alameti içerisinde kırmızı damarlar olmasıdır. Yanlarında faydalı sebzeler çöktür.”⁹³

9. Hırhîz (Kırgız) Ülkesi/ بلاد خرخيز

“(Hırhîz ülkesi) Türklerden kavimdir.⁹⁴ Ülkeleri yürüyerek bir aydır. Yönetiminde alim olan, itaat ettikleri bir hükümdarları vardır. Önünde sadece 40 yaşını aşanlar oturur. Dualarında okudukları ölçülü sözleri vardır. Güney yönüne doğru dua ederler. Senede üç bayramları vardır. Bayramlarda astıkları yeşil sancakları vardır. Zühal ve Zühre yıldızlarını kutsarlar. Merih'i uğursuz sayarlar. Vahşi hayvanlar topraklarında gerçekten çoktur. Yiyecekleri darı, pirinç, inek ve koyun etleri ile deve dışında diğer (hayvanların) etleridir. Bir tapınakları ve

⁹² Kazvini, *Asâr*, s. 582.

⁹³ Kazvini, *Asâr*, s. 583.

⁹⁴ Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre en eski Türk kabilelerinden olan Kırgızlar ilk devletlerini Ki-Ku, Kien-Kun veya Gen-gün, Gegun adıyla bugünkü Kırgızistan'ın doğusunda ve kuzeydoğusunda milâttan önce II. yüzyılda kurmuşlardır. Bir süre sonra bu devletin yıkıldığı ve Kırgızlar'ın Hun İmparatorluğu yönetimine girdiği anlaşılmaktadır. Hunlar'ın zayıflaması üzerine Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan sahada Hakas Devleti'ni kuran Kırgızlar, VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk Devleti'nin idaresi altına girerler. Bkz: Mehmet Saray, “Kırgızistan”, *DIA*, C: 25, s. 442.

yazdıkların bir yazıları vardır. İşlerinde görüş ve bakış (sahibidirler.) Bir kandili kendiliğinden sönmüceye kadar söndürmezler. Burada gece ışık veren taşlar vardır. Bu (taşlarla) kandillere ihtiyaç duymazlar.”⁹⁵

10. Harluh (Karluk) Ülkesi/ بلاد الخرخ

“(Harluh ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 25 gündür. Azgınlık ve zulüm ehlidirler. Yiyecekleri nohut ve mercimektir. Darıdan içki yaparlardı. Eti tuzlayarak yerlerdi. Kıyafetleri yündür. Duvarlarında eski hükümdarlarının resimleri bulunan bir tapınakları vardır. Evleri ise ateşin yakamadığı odundandır. Bu tür odun ülkelerinde çoktur. Burada gümüş madeni vardır ve bunu civa ile çıkarırlar. Burada Hindistan eriği (ağacı) ve (onun) gövdesi yerine (kullandıkları) bir ağaç vardır. Özsuyu hararetili şişliklere sürüldüğünde, anında iyileşir. Kutsadıkları yeşil taşlar vardır. Ona yaklaşmak için kurban keserlerdi. Burada içerisinde yılanlar bulunan bir nehir vardır. Hayvanlardan birisinin bakışı üzerine düşecek olsa, kendisinden geçer.”⁹⁶

11. Hazar Ülkesi/ بلاد الخزر

“(Hazar ülkesi) Türklerden büyük bir soydur. Ülkeleri *Derbend* denilen Bâbü'l-Ebvâb'ın arkasıdır. (Hazarlar) iki sınıftır: Beyaz olan sınıf, soylu develere sahiptir. Esmer olan sınıfa Kara-Hazarlar denir. Binaları çamurla sıvanmış evlerdir. Çarşıları ve hamamları vardır. Yerleşimleri İtil nehri kenarıdır. *Belek* olarak isimlendirdikleri bir büyük hükümdarları vardır. İçlerinde kalabalık Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve putlara tapan bir halk vardır. İçlerinden bir kavim hüküm olunmasını istediğinde, onları kendi hâkimlerine gönderirler. Hükümdar aralarına girmez. Kavimlerden birinin kendi hâkimi vardır. Hükümdarlarının İtil nehrinin uzağında tuğladan kasrı vardır. Onandan başka tuğladan yapısı olan yoktur. Anlattıklarına göre, hükümdarları dört ayda bir (ata) biner. (Atına) bindiğinde askerleriyle arasında bir mil kadar mesafe olur. Kendisini birisi gördüğünde, secde ederek yer kapanır. Hükümdar geçinceye kadar bu şekilde kalır. Bir askeri birlik gönderdiğinde, (bu birlik) yenilgiye uğrarsa, kaçanların tamamını öldürürdü. Bunların kadınlarını, çocuklarını ve eşyalarını getirtir, (eşyalarını) hibe eder, (kadın ve çocuklarını) öldürürdü. Anlattıklarına göre, hükümdarları 40 yaşını geçtiğinde onu azlederler ve milislerince öldürülürdü. (Onun hakkında:) “Artık bunun akli eksilmiştir, hükümdarlık işlerini yapamaz.” derlerdi.”⁹⁷

12. Hatluh Ülkesi/ بلاد ختلخ

“(Hatluh ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 10 gündür. Diğer Türk kabilelerinden daha cesurdurlar. Çevrelerine saldırırlar. İşlerinde görüşleri ve önlemleri mevcuttur. Kız kardeşleriyle nikah yaparlar. Bir kadının sadece bir kocası

⁹⁵ Kazvini, *Âsâr*, s. 583.

⁹⁶ Kazvini, *Âsâr*, s. 583.

⁹⁷ Kazvini, *Âsâr*, ss: 584-585.

olur ve onunla evli kalır. Kocasını öldüğünde ise, ömrünün kalanında bir daha evlenmezdi. Yanlarında kim Onlarda boşanma yoktur. Kadının mihrî kocasının malik olduğu şeylerin tamamıdır. Arpa, burçak, buğday ve evcil olmayan hayvanların etleridir. Eğer bir adam parası (mâl) olmayan bir kadınla evlenirse, onun mihrî velisine bir yıl hizmet etmektir. Yanlarında kısas meşrudur. Yaralanma ederiyle tazmin edilir. Ederini alır ve yaralı olarak ölürse, kanı heder olurdu. Hükümdarları kötülüğe şiddetle karşı çıkar ve bundan razı değildir. Hükümdarlığın şartı evlenmemektir. Evlenirse öldürülür.”⁹⁸

13. Rus Ülkesi/ بلاد الروس

“(Rus ülkesi) Türklerden büyük bir millettir. Ülkeleri Slavlara sınırdır. Makdisî'nin⁹⁹ anlattığına göre, onlar etrafını bir gölün çevrelediği vebalı bir adadadır. Burası onların kalesidir ve düşmanlarından korumaktadır. Ahmed b. Fadlân,¹⁰⁰ *Risâle*'sinde şöyle dedi: “Rusların ticaret (mallarıyla) İtil nehri kenarına geldiklerini görmüştüm. Bedenleri onlardan daha tam olanını görmedim; sanki bir hurma (ağacı) gibidirler. Sarışın, beyaz (tenlidirler.)”¹⁰¹ Onların diğer Türklere benzemeyen şeriatları ve dilleri vardır. (Hükümdarın) orduyu yöneten, halkın işlerini yürüten ve düşmanla savaşan bir halifesi vardır. 10 bin dirhemi olanın (hükümdarın) eşine altından bir gerdanlık vermesi adetlerindedir. Eğer 20 bin dirheme sahipse, iki gerdanlık verir. Bu sebeple bazen boynunda çok miktarda gerdanlık olurdu. Buldukları bir hırsız uzun bir ağaca asarlar ve parçalanıncaya kadar (orada) bırakırlardı.”¹⁰²

14. Guzz (Oğuz) Ülkesi/ بلاد الغز

“(Guzz ülkesi) Türklerden büyük bir millettir. Hıristiyanlardır. Sencer b. Melikşah zamanına kadar Selçukoğulları sultanlarının itaatindeydiler. (Sencer) onlara haracı ödemeleri için haber gönderdi. (Vergi) tahsildarı¹⁰³ vergi ve töre olarak haracı (tahsil) için (topraklarına) geçti. İsmi *Tütî-Bek* olan hükümdarları onu vurdu ve tahsildar öldü. (Tütî-Bek) sultana özrünü bildirdi. Sultan özrünü uygun buldu; ancak taraftarları yağmalamayı, (onları) esir almayı ve parayı tahsil etmeyi istediler.

⁹⁸ Kazvini, *Asâr*, s. 585.

⁹⁹ Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî'dir. (ö. 390/1000 civarı) *Ahşenü 't-tekâsim* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Bkz: Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C: 27, s. 431.

¹⁰⁰ İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd'dır. (ö. 310/922'den sonra) İdil Bulgar Hanlığı'na gönderilen Abbâsî elçilik heyetinin kâtibî ve bu seferi anlatan seyahatnâmenin yazarıdır. Bkz: Saleh Muhammedoğlu Aliev, “İbn Fadlân”, *DİA*, C: 19, s. 477.

¹⁰¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlân Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, Yeditepe Yay., 9. Bsk. 2019, s. 33.

¹⁰² Kazvini, *Asâr*, s. 586.

¹⁰³ Câbî, Osmanlılar'da vakıflara ait kira ve gelirleri toplayan görevlidir. “Mal ve haraç toplamak” anlamına gelen Arapça cebce kökünden türetilmiştir. Osmanlı öncesi İslâm ve Türk devletlerinde haraç ve vergi toplayan görevlileri ifade etmekte iken Osmanlılar'da erken dönemlerden itibaren daha çok vakıf gelirlerini toplayanlar için kullanılmıştır. Bkz: Mehmet İpşirli, “Câbî”, *DİA*, C: 6, s. 529.

Şöyle dediler: “Bunların özürleri kabul edilemez. Muhakkak ki sultana ihanet ve cüret etmişlerdir. Onlarla savaştım ki, başkaları bu şekilde bir kaba davranış sergilemesin.” Sultan askerleriyle birlikte onların üzerine yürüdü. (Oğuzlar) yalvardılar ve tevazu gösterdiler. Sultana: “Kadınlarımıza ve çocuklarımıza merhamet et! Bizden öldürülenin diyetini kat kat al! Üzerimizdeki haracı da fazlalıktır!” Bunun üzerine sultan yumuşadı; (ancak) arkadaşları kabul etmedi. (Oğuzlar) onlara karşı güvenlerini kaybettiler ve savaşa hazırlandılar. Şöyle dediler: “Biz hepimiz öldürülmüş olacağız. Fakat bundan sonraki savaşta her birimiz karşısındaki öldürmeden ölmeyeceğiz.” Kadınlar ve erkekler (atlarına) bindiler Müslümanlara karşı tek bir adamın hamlesi gibi hamle ettiler. Çok çirkin bir şekilde meydana çıktılar ve onları hezimete uğrattılar. Sultanı götürdüler ve Horasan ülkesine girip burayı harabeye çevirdiler. Yağmaladılar ve (buradakileri) esir aldılar. İşte bunlar 548/1153 senesinde oldu. Sultan bir sene esir olarak kaldı, sonra kaçtı. Mis’ar b. Mühelhil’in¹⁰⁴ anlattığına göre, onların taştan, ahşaptan ve sazdan (evleri olan) şehirleri ve tapınakları vardır. Hind’e ve Çin’e ticaretleri mevcuttur. Yiyecekleri buğday ve koyun etidir. Kıyafetleri keten ve kürktür. Burada barsak iltihabına iyi gelen beyaz bir taş ve kılıca sürtüldüğünde bir şey kesmez hale getiren kırmızı taş vardır. Ülkeleri yürüyerek bir aydır.”¹⁰⁵

15. Kîmâk Ülkesi/ بلاد كيمك

“(Kîmâk ülkesi) Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 35 gündür. Evleri hayvan derilerindedir. Yiyecekleri nohut, bakliyat, koyun ve keçinin erkeklerinin etidir. Bunların dişilerini yemezler. Burada yarısı beyaz, yarısı siyah üzüm vardır. Burada istediklerinde yağmur yağdırdıkları taşları vardır. Ovalık bir arazide, parçalar halinde buldukları altın madeni mevcuttur. (Ayrıca) selin ortaya çıkardığı elmas (madeni) mevcuttur. Yanlarında uyutan ve uyuşturan bitkiler vardır. Hükümdarları ve tapınakları yoktur. Yazdıkları bir yazları vardır. Herhangi bir derdi yoksa, 80 yaşını aşan kişiye ibadet ederlerdi. Burada *Menkûr* olarak isimlendirilen bir dağ ve (bu dağda) bir çukurda pınar mevcuttur. Ebü’r-Reyhân el-Hârizmî¹⁰⁶ *Âsârü’l-Bâkiye*¹⁰⁷ kitabında şöyle dedi: “Muhakkak ki bu çukur, büyük kalkan kadardır. Suyu ağzına kadar gelmektedir. Belki de çok sayıda asker ondan su içmiştir; (yine) bir parmak kadar eksilmemiştir. Bu pınarın yanında insan ayak izi,

¹⁰⁴ Mis’ar b. Mühelhil Ebü Dülef Mis’ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî’dir. (ö. 390/1000 [?]) Arap seyyahı ve şairidir. Bkz: İnci Koçak, “Mis’ar b. Mühelhil”, *DİA*, C: 30, s. 176.

¹⁰⁵ Kazvinî, *Âsâr*, s. 588.

¹⁰⁶ Kazvinî’nin “Ebü’r-Reyhân el-Hârizmî” ile kastettiği kişi Bîrûnî’dir. Bîrûnî, Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî’dir. (ö. 453/1061 [?]) Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler veren, Türk - İslâm ve dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından biridir. Bkz: Günay Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, C: 6, s. 206.

¹⁰⁷ Ebü Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev: D. A. Batur, İstanbul, Selenge yay., 2011, s. 268.

parmaklarıyla beraber avuç izi ve iki dizinin izleri bulunan bir kaya vardır. Sanki secde etmiş gibidir. (Ayrıca) çocuğu ayak ve eşeğin toynaklarının izi mevcuttur. Oğuz Türkleri gördüklerinde buraya secde ederler. Çünkü Hıristiyanlar bunları Hz. İsâ'ya (as) nispet ederler.”¹⁰⁸

16. Beldet-ü Behâ/ بلدة بها

“(Beldet-ü Behâ) Türk ülkesinden gelişmiş ve zengin bir şehirdir. Halkı Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Mecûsî ve puta tapıcılarıdır. Bayramları çoktur; zira her bir kavmin diğerlerine uymayan bayramı mevcuttur. Behâ yurdu yürüyerek 40 gündür. *Behâ* olarak isimlendirdikleri güç ve siyaset sahibi saygın/ azim hükümdarları vardır. Burada göz iltihaplarına faydalı olan taşlar ile dalağa faydalı olan taşlar vardır. Burada kaliteli çivit bulunur. Türk ülkeleri ve kabileleri üzerine olan bu (bilgilerin) Mis'ar b. Mühelhil bildirmiştir. Muhakkak ki o seyyah olduğu için bütün buraları görmüştür.”¹⁰⁹

17. Beykar/ بيقر

“(Beykar) Şervân arazisinden korunaklı bir kaledir. Kalenin üzerinde, zamanı geçtiğinden dolayı faydası bilinmeyen taştan heykeller ve resimler vardır. Burada kapısında şunlar yazılı olan bir emirlik konutu vardır: “Bu evde 11 ev vardır. İçeri giren kişi 10 evi görebilir. (Böylece) amacını gerçekleştirdi. 11'inci (ev) kimsenin bilmediği bir yere yerleştirildi. Zira içerisinde hükümdarın hazinesi vardır.”¹¹⁰

18. Türkistan/ تركستان

“Bahsetmiş olduğumuz gibi Yedi iklimden her birinin doğusu Türklerin yerleşimleridir. (Türklerin) ülkeleri Birinci iklimden Yedinci iklime kadar enlemesine uzanır. Dayanıklılık ve cesaret, kalplerinin katılığı, vahşi hayvanlara benzemeleri, tabiatlarının baskın tarafı zulüm, zorbalık ve tahakküm olarak onların diğer milletlerden (daha) seçkin olduklarını açıklamıştık. Vahşi hayvan tabiatı gereği bir malı zorla almaya göremezsin. İlgileri baskın düzenleyerek saldırmak, geyik aramak ve kuş avlamak üzerinedir. Onlardan birisi esir olarak alınsa ve kölelik içerisinde büyüse, güç ve kuvvete kavuştuğu zaman, askerlerin lideri ve efendisi olmak ister. Üstelik (kendisini yetiştirene) karşı çıkararak onun makamına oturmak ister. Yetiştirme hakkını ve geçmişteki nimetleri de unuttur. Türklerin nefsi kötülüğe ve şeytanın itaat etmek olan fesada meyillidir. Çoğunlukla putlara, yıldızlara, ateşe taptuklarını veya Hıristiyan olduklarını görürsün. Sihir yapmaları ve taşla yağmur yağdırmalarının dışında bahsedilen şaşırtıcı yönleri yoktur. Bu taşın özellikleri geniş bir şekilde anlatılmıştı. *Tuhfetü'l-Garâib*'in yazarının anlattığına göre, Türk topraklarında *Zânek* denilen bir kavmin dağı vardır. Bunlar tarımı ve hayvancılığı olmayan insanlardır. Dağlarında altın ve gümüş çoktur. Bazen koyun başı gibi büyüğü bulunur. Bunlardan küçük parçalar alan kimse onlardan fayda görür. Büyük

¹⁰⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 588.

¹⁰⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 589.

¹¹⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 589.

parçalar alan kimsenin kendisi ve parçanın bulunduğu evin halı ölür. Eğer yerine geri bırakırsa, ölüm onlardan kesilir. Eğer yabancı birisi (büyük parça) alırsa, ona bir zararı olmaz. Anlattıklarına göre, Türkistan’da *Cebelü’n-Nâr* denilen bir dağ vardır. İçerisinde büyük bir eve benzeyen bir mağara vardır. İçerisine giren bütün hayvanlar anında ölür.”¹¹¹

19. Şâbur/ شابر

“(Şâbur) Bâbü’l-Ebvâb yöresinde küçük bir yerleşimdir. Beycen ılıcası buradadır. Derin bir ılıcadır. Türk hükümdarı Efrâsiyâb Beycen’de Farsların liderine karşı zafer kazandı. Elde edebileceği şeylerin çokluğu dolayısıyla onu olay yerinde öldürmek istemedi ve zincirleyip bu ılıcaya hapsederek eziyet etmek istedi. (İlicanın) başına büyük bir kaya bıraktı. Rüstem eş-Şedîd gizlice onu kaçırdı. İlicanın başındaki taşı kaldırıp içerisine attı. Onunla birlikte Fars ülkesine geldi. Türkleri karşılaşıp onları belaya uğratmak üzere askerleriyle Beycen’e geri döndü. İlicanın başındaki taş buraya bırakılmıştı. İnsanlar bunun büyüklüğüne şaşırmışlardı. Rüstem onu tek başına kaldırdı. *Şehnâme*’de Beycen kıssasında bahsi geçen Dicletü’l-Hanâzir buradadır.”¹¹²

20. Fârâb/ فاراب

“(Fârâb) Sâgû şehri yakınlarında, Türk sınırında bir vilayettir. Alanı en ve boy olarak bir günden azdır. Ancak burada korku ve mukavemet vardır. Arazisi çorak ve çalılıktır. Edîb, fâdil İsmâil b. Hammâd el-Cevherî¹¹³ buralıdır. *Kitâb-u Şihâhu’l-Lüga*’nın yazarıdır. Aynı şekilde, dayısı İshak b. İbrâhim de dayısı olur. *Dîvânü’l-Edeb*’in yazarıdır. Şaşırtıcı olan tarafı, her ikisi de Türk ülkesinin uzaklarından olmalarına rağmen, Arapça’nın imamlarından olabilmeleridir.”¹¹⁴

21. Fergana/ فرغانة

“(Fergana) Mâverâünnehir’de bir yöredir. Türk ülkesine sınırdır. Hayrı çok ve ürünü boldur. İbnü’l-Fakîh¹¹⁵ şöyle dedi: “Burayı kisraların en hayırlısı Enûşirvân kurmuştur. Her ev halkından (birilerini) buraya nakletti ve *Herhâne* olarak

¹¹¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 590.

¹¹² Kazvinî, *Âsâr*, s. 600.

¹¹³ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî’dir. (ö. 400/1009’dan önce) Tâcü’l-luğa adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili âlimidir. Şihâhu’l-luğa, eş-Şihâh fi’l-luğa veya kısaca eş-Şihâh diye de bilinen eseri Arap sözlükçülüğü tarihinde tertip itibariyle yeni bir çığır açtığı gibi sadece sahih kelimeleri (Bedevî Araplar’dan gelen fasih kelimeler) ihtiva etmesi açısından da ayrı bir özellik arz etmektedir. Hulusi Kılıç, “Cevherî, İsmâil b.Hammâd”, *DİA*, C: 7, s. 459.

¹¹⁴ Kazvinî, *Âsâr*, s. 603.

¹¹⁵ İbnü’l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhim el-Hemedâni’dir. (III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbü’l-Bıldân* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Bkz: Cengiz Tomar, “İbnü’l-Fakîh”, *DİA*, C: 21, s. 39.

isimlendirdi. Burada Türk ülkesine doğru uzanan dağlar vardır. İçerisinde üzüm, elma, ceviz ve diğer meyveler, reyhan (türlerinden) gül, menekşe ve bu ikisinin dışındakiler bulunur. Hepsi mubahtır; zira bir sahibi yoktur. İçerisinde ve Mâverâünnehir'in çoğu dağlarında mubah, (sahipsiz) fıstıklar vardır. Burada madenlerden altın, gümüş, civa, demir, bakır, turkuaz, karaboya, nişadır, yağ (neft) ve katran bulunur. Burada tıpkı kömür gibi taşları yanan bir dağ vardır. (Bu taşlar) satılır. Yandığı zaman külü kıyafetleri beyazlatmakta kullanılır. İstahrî¹¹⁶ şöyle dedi: “Bütün dünyada bu taş gibisini bilmiyorum.” Burada yazları, şiddetli sıcak olmasına rağmen donan pınarlar vardır. Kışları ise gerçekten çok sıcak olur. Öyle ki, yerin sıcaklığından dolayı zehirli hayvanlar burada kalırlar.”¹¹⁷

7. YEDİNCİ İKLİM

“(Yedinci iklimin) başı, gündüzün öğle vaktinin yedi buçuk adım ve 6/ 10 adım olduğu yerdir. Altıncı iklimde olduğu gibidir. Zira (altıncı iklimin) sonu (yedinci iklimin) başıdır. (Yedinci iklimin) sonu Gündönümünün gölgesi öğle vaktinde sekiz buçuk adım ve on buçuk adımdır. İçerisinde yapılaşma çok değildir. Zira burasının doğusu çalılık ve dağlıktır. Burada insanlardan uzak olarak Türk toplulukları yerleşiktir. Başgirt dağlarından, Tahmâkiyye, Sivâr ve Bulgâr sınırından geçer ve Okyanus'ta sona erer. Bu iklimin çok az arkasında Vîsû, Vernek ve Yûra gibi milletler vardır. (İklimin) aşağısı, yani güneye düşen tarafı, Altıncı iklimin kuzeye düşen tarafıdır. Bunların en uzun günleri, iklimin başında 15 saat, yarım ve çeyrek (saattir.) (İklimin) ortasında 16 saattir. (İklimin) sonunda 16 saat, çeyrek (saattir.) Doğudan batıya doğru boyu 6 bin 780 mil 54 dakikadır. Eni 85 mil 10 dakikadır. Kapladığı alan 1 milyon 224 bin 824 mil ve 49 dakikadır. Bu iklimin sonu yapılaşmanın da sonudur. Buranın ötesinde kendilerine karşı herhangi bir hazırlık yapılamayan ve vahşi (hayvanlara) benzeyen kavimler vardır.”¹¹⁸

1. Başgirt/ باشغرت

“(Başgirt) Kustantiniyye ile Bulgâr Türklere ait büyük bir soydur.¹¹⁹ Anlattıklarına göre, Muktedir-Billâh'ın Slavların hükümdarına (gönderdiği) elçisi

¹¹⁶ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. (ö. 340/951-52'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseriyile tanınan coğrafyacıdır. Bkz: Marina Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, C: 23, s. 203.

¹¹⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 603.

¹¹⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 609.

¹¹⁹ Başgirt, Orta Asya Türk kavimlerindenir. Ural dağlarının kuzey ve doğu kısımları ile İdil (Volga) havzasının kuzey kesimini teşkil eden bozkırlarda yaşarlar. Yaşadıkları bölgeye Başkırdistan denir. Buranın başşehri Ufa'dır. Başkırt (Başkurt) Türkleri'ne mensup olan A. Zeki Velidi Togan'a göre Başkırt kelimesi Beş Ogur'dan gelmektedir. Başkırtlar'ın aslı Türkistan'ı terkederek kuzeye yönelen ve sonra batıya geçen Kıpçak Türkleri'ne dayanmaktadır. Hatta bir kaynağa göre bunlardan bir grup Macaristan'a kadar gitmiştir. X. yüzyıldan itibaren Başkırtlar'ın faaliyetleri hakkında daha geniş bilgiye rastlanmaktadır. Oğuzlar'ın X. yüzyılda batıya doğru harekete geçmelerinden sonra bölgenin nüfusça tenhalaşmasından istifade eden Başkırtlar Hive'ye (Hârizm) kadar indiler. Fakat aralarında sık sık meydana gelen kavgalar yüzünden Karakalpak hanlarının idaresini kabul etmek zorunda kaldılar. Devrin kaynaklarında Başkırtlar'ın XI.

Ahmed b. Fadlân Müslüman olunca şöyle dedi: “Başgirt bahsinde, Türklerden bir kavmin ülkesine vardık. Onları Türklerin en şerlileri, zorbaları ve en çok öldürenleri olarak bulduk. Onları: “Yazın rabbi, kışın rabbi, yağmurun rabbi, rüzgârın rabbi, ağaçların rabbi, insanların rabbi, hayvanların rabbi, suyun rabbi, gecenin rabbi, gündüzün rabbi, ölümün rabbi, hayatın rabbi, yeryüzünün rabbi, gökyüzünün rabbi vardır. (Gökyüzünün rabbi) en büyükleri olup, ittifakla bunları (etrafında) toplayandır. Bunların her biri ortağının yaptığından razıdır.¹²⁰ (İbn Fadlân’ın) anlattığına göre, turna kuşuna tapan bir kavim gördü. (Kendi kendime:) “Bu en şaşırtıcı şeylerden birisidir!” dedim ve onlara “turna kuşuna tapmalarının sebebi” sordum. Bunun üzerine: “Düşmanlarımızdan bir kavimle savaşıyorduk. Biz hezimete uğrattılar. Arkalarından turnalar bağıştı. Bunun bizim bir tuzağımız olduğunu düşündüler ve hezimete uğradılar. Evrenin (şansı) bizim lehimize onların aleyhine olarak geri döndü. Düşmanlarımızı hezimete uğrattığından dolayı onlara tapıyoruz.”¹²¹

“Başgirt’tan bir fakîhin anlattığına göre, Başgirt halkı büyük bir millettir. Çoğunlukla Hıristiyanlardır. İçlerinde, İmam Ebî Hanîfe mezhebinde Müslümanlar bir topluluk vardır. Tıpkı Hıristiyanların işte buralarda Müslümanlara ödedikleri gibi, onlar da Hıristiyanlara cizye öderler. Askeri ok olan bir hükümdarları vardır. Başgirt halkı evlerde yaşar. Kaleleri yoktur. Boylardan her bir boyun güç sahibine takdim edilmek üzere iktaları vardır. İktalar dolayısıyla aralarında husumet çok meydana gelir. Bunun üzerine Başgirt hükümdarı (bu durumu) gördü ve onlardan iktaları geri istedi. Onlara hazineye düşmanları yenmeleri için maaş ödenir. Tatarlar üzerlerine yürüyünce, Başgirt hükümdarı onlarla savaşmak üzere hazırlandı. Öncü (savaşçılar): “İktalarımızı bize geri vermezsen savaşmayız!” dediler. Bunun üzerine hükümdar: “Size bu şekilde (iktalarınızı) geri vermeyeceğim. Eğer savaşsanız kendiniz ve çocuklarınız için savaşsınız.” dedi. Bunun üzerine kalabalık bir topluluk ayrıldı. Böylece Tatar kılıcı engelsiz bir şekilde onlara baskın yaptı. Onları biçilmiş cansız ekin (gibi) bıraktılar.”¹²²

2. Becne/ بجنة

“(Becne) Türk ülkesinde bir yerdir. Burada, tepesinde taştan bir ev bulunan bir dağ vardır. Evin içerisinde kendisinden su kaynayan bir pınar mevcuttur. Evin arkasında, kendisinden su çıkan bir baca vardır. (Su) evden dağa, dağdan da yer doğru dökülür. Söz konusu sudan hoş bir koku yayılır.”¹²³

yüzyıla kadar şaman oldukları, fakat Moğol hâkimiyetinden önce İslâmîyet’i kabul ettikleri belirtilmektedir.

Bkz: Mehmet Saray, “Başgirt”, *DİA*, C: 5, s. 130

¹²⁰ R. Şeşen, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, s. 20.

¹²¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 609-610.

¹²² Kazvinî, *Âsâr*, s. 610.

¹²³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 611.

3. Bulgâr/ بلغار

“(Bulgâr) Mânîtas denizi sahilinde bir şehirdir. Ebû Hâmid el-Endelûsî şöyle dedi: “Burası büyük bir şehirdir ve çam kerestesinden inşa edilmiştir. Suru ise meşe kerestesindedir. Etrafında sayısız ve hesapsız Türk milletleri yer alır. Kustantiniyye ile Bulgâr arası yürüyerek iki aylık mesafedir. Hükümdarları arasında savaş vardır. Bulgâr hükümdarı kalabalık ordusuyla birlikte gelir ve Kustantiniyye şehrine saldırılar düzenler. Ebû Hâmid el-Endelûsî şöyle dedi: “Bulgâr’da gündüz uzunluğu 20 saattir, gecelerine 4 saat kalır. Gündüzler kısaldığında tersi olur. Soğuk buralarda gerçekten çok şiddetlidir. Yazları ve kışları topraklarından kar eksik olmaz. Ebû Hâmid el-Endelûsî’nin anlattığına göre, salih bir adam Bulgâr (şehrine girdi. Hükümdar ve eşi hastaydılar ve hayattan ümitlerini kesmişlerdi. Onlara: “Sizi tedavi ettiğim takdirde benim dinime gireceksiniz.” dedi. (Hükümdar ve eşi:) “Evet!” dediler. İkisini tedavi etti ve İslâm dinine girdiler. Onlarla beraber o şehrin halkı da Müslüman oldu. Hazar hükümdarı bu durumu işitti ve büyük bir ordu ile onlara saldırdı. Bunun üzerine bu salih adam: “Korkmayınız! Onlara karşı geliniz! Allâh-u Ekber deyin!” dedi. Bu şekilde yaptılar ve Hazar hükümdarını hezimete uğrattılar. Bunun ardından Hazar hükümdarı onlarla sulh yaptı ve şöyle dedi: “Askerlerinizin içerisinde, boz atlar üzerinde cüsseli adamlar gördüm; benim arkadaşlarımı öldürüyorlardı” Salih adam: “İşte onlar Allah’ın askerleridir!” dedi. O salih adamın ismi Bulâr (بلار) idi. Bunu Araplaştırdılar ve Bulgâr dediler. Aynı şekilde Bulgârlı bir kadı *Târihü'l-Bulgâr*’da bundan bahsetti.”¹²⁴

“İmamü'l-Haremeyn'in¹²⁵ dostları idiler. Şiddetli soğuklarda Bulgâr hükümdarı kafirlerle savaşır ve onların kadınlarını ve çocuklarını esir alır. Bulgâr halkı soğuğa karşı en sabırlı olanlardır. Bunun sebebi yiyeceklerinin çoğunun bal ile kunduz ve sincap eti olmasıdır. Ebû Hâmid el-Endelûsî'nin anlattığına göre, kendisi Bulgâr topraklarında Hz. Hûd'a (as) iman etmiş olan Âd soyundan olup Kuzey yönüne kaçanlardan bir kişi gördü. Boyu yedi arşından fazlaydı. Adam beline doğru uzundu. Kuvvetliydi. Başkalarının baltayla kesmeyi beceremediği atın bacağı keserdi. Bulgâr hükümdarının hizmetindeydi. Kendisine ona yakınlaştırdı. Ona göre bir zırh ve kazan gibi bir miğfer yaptırdı. Savaşlara bunları bir araç üzerinde götürürdü; zira deve onu taşıyamazdı. Ağırlığı dolayısıyla savaşa araç üzerinde yürür ve yürürken yorulurdu. Elindeki uzun bir odunla yaya olarak savaşır ve kimsenin ona hamle etmeye gücü yetmezdi. Herhangi birimizin elindeki asa gibiydi. Türkler gördüklerinde ondan korkarlar ve hezimete uğrarlardı. Buna rağmen latif, barışçıl ve iffetli birisiydi. *Siyerü'l-Mülük*¹²⁶ kitabında (şöyle anlatır:) “Hz. Hûd'a (as) iman

¹²⁴ Kazvinî, *Asâr*, s. 612.

¹²⁵ “İmamü'l-Haremeyn” ile kastedilen Cüveynî'dir. Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâburî'dir. (ö. 478/1085) Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir. Bkz: Abdülâzîm ed-Dîb, “Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn”, *DİA*, C: 8, s. 141.

¹²⁶ “*Siyerü'l-Mülük*” ile kastedilen Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sidir. Bkz: Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev: M. T. Ayar, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 3. Bsk. 2011.

eden kavim kuzey ülkelerine doğru kaçtılar ve orada çoğaldılar. Bulgâr topraklarında kemikleri bulunmuştur. Ebû Hâmid şöyle dedi: Eni iki karış, boyu dört karış olan bir diş gördüm. Kafatası kubbe gibidir. Yeralında kar gibi beyaz ve fildişine benzer dişler vardır. Bir tanesinin ağırlığı 200 mendir. Hangi hayvana ait olduğu anlaşılmaz. Muhtemelen hayvan dişleri Hârizm'e götürülmüştür. Kafileler Bulgâr ülkesinden Hârizm'e bağlanır. Ancak yolları üzerinde Türklerin bulunduğu bir vadi vardır. Söz konusu dişler Hârizm'de çok yüksek değere satılır. Fil dişinden yapıldığı gibi bunlardan hokka ve tarak yapılır. Ancak bunlar fil dişinden yapılanlardan daha kuvvetlidir ve kırılmaz. Şaşırtıcı durumlardan biri olarak anlatıldığına göre, Vîsû ve Yûrâ halkları Bulgâr ülkesine girdiklerinde, yaz ortası olsa dahi hava soğuk olur. (Hava) kışa dönüşür ve ekinleri bozulur. Bu olay onların yanında meşhurdur. Bu ülkelerin halkından olanları Bulgâr'a sokmazlar. Burada başka bir ülkede bulunmayan bir kuş türü vardır. Ebû Hâmid şöyle dedi: Bu uzun gagalı bir kuştur. Gagasının ucu tıpkı Lâm-Elif gibi altı karış sağa, altı karış sola eğiktir. Yerken kapanır. Eti böbrek taşlarına ve mesaneye faydalıdır. Yumurtası karda veya buza düşecek olursa, ateş gibi erir."¹²⁷

SONUÇ

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Kazvinî Türkler ile ilgili olarak oldukça geniş bir coğrafyadan bahsetmektedir. Buna göre, Türklerden herhangi bir şekilde bahsedilmeyen Birinci İklim dışarıda bırakıldığında, diğer altı iklimde Türkler ilgili pasajlara yer almaktadır. İkinci İklim'de, Saymûr ve Kışmîr, Üçüncü İklim'de Eberkûh, Fergana, Kâdisiyye ve Killez, Dördüncü İklim'de Sâmerî, Turûz, Tamgâc, Kürân, Bilâdü'd-Deylem, Belh ve Zâveh, Beşinci İklim'de Bâbü'l-Ebvâb Türkistan Tiflis Cürcâniyye Hatlân, Ahlat, Hârizm, Şaş, Tarâz, Mâverâünnehir ve Mûgân, Altıncı İklim'de Burtâs, Becenâk (Peçenek) Ülkesi, Becâ Ülkesi, Bugrâc Ülkesi, Tatar Ülkesi, Toğuzguz (Dokuzoğuz) Ülkesi, Cakil Ülkesi, Hıtyân Ülkesi, Hırhîz (Kırgız) Ülkesi, Harluh (Karluk) Ülkesi, Hazar Ülkesi, Hatluh Ülkesi, Rus Ülkesi, Guzz (Oğuz) Ülkesi, Kîmâk Ülkesi, Beldet-ü Behâ, Beykar, Türkistan, Şâbur, Fârâb ve Fergana, Yedinci İklim'de Başgirt, Becne ve Bulgâr olmak üzere toplam 46 yerleşim yerinden Türklerden bahsetmiştir. Söz konusu alan hayli geniş bir coğrafya anlamına gelmektedir.

Her ne kadar yedi iklimin altısında Türklerden bahsedilse de özellikle Beşinci ve Altıncı iklimler Türklerin yoğun olarak buldukları bölgelerdir. Kazvinî de "her iklimin doğusunda Türkler bulunur" şeklinde toparlayabileceğimiz bir ifadeyi kullanmaktadır.¹²⁸ Söz konusu geniş coğrafyanın

¹²⁷ Kazvinî, *Âsâr*, ss: 613-614.

¹²⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 590.

gerek Kazvinî'den ve gerekse diğer coğrafya eserlerinden izini sürmek Türk dünyası çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Kazvinî'nin iklim başlarında vermiş olduğu bilgileri biz de aktardık. Zira bunlar astronomik içerikli bilgileri oluşturmaktadır. Eserde olduğu şekliyle tasnifi Yedi iklim bahsi üzerine tasarladık ve alfabetik sırayla söz konusu yerleşimleri verdik. Şehirlerden bahsederken, alıntıyı bütün halinde yapmak yerine ilgili olan yerleri vermeyi tercih ettik. Kimi yerlerde, okuyucunun ihtiyacı olduğunu düşündüğümüz konuları açıkladık.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı-İnceleme ve Değerlendirme-*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019
- Ağarı, Murat, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve ilk Temsilcileri- İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 34, 2007, ss.: 169-192
- Ağarı, Murat, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİF Dergisi*, C.: 47, Sayı: II, 2006, ss.: 157-176
- Ağarı, Murat, "Kazvinî'nin Âsâr'ında Geçen Tabiata Dâir Bilgiler", *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, Y: 2006, ss: 60-87
- Ağarı, Murat, "Kazvinî'nin Âsâr'ında Türkler, Devletleri, Şehirleri ve Kültürleri Hakkında Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 214, Y: 2015, ss: 109-140
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, C: 19, s. 477.
- Aydın, Mustafa, "Tiflis", *DİA*, C: 41, s. 150
- Ayengin, Tevhit, "Rükün", *DİA*, C: 35, s. 286
- Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mesûd", *DİA*, C: I, s. 114.
- Chang, N.-Kuan Lin, "Tibet", *DİA*, C: 41, s. 123
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, C: 31, s. 391.
- ed-Dîb, Abdülazîm, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, C: 8, s. 141
- Güner, Ahmet, "Merdâvîc b. Ziyâr", *DİA*, C: 29, s. 178
- İpşirli, Mehmet, "Câbî", *DİA*, C: 6, s. 529
- İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Brill, 1927
- İstahri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, çev: M. Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020
- Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Bürde, Büreyd b. Abdullah", *DİA*, C: 10, s. 115
- Kazvinî, Zekerîya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, tah.: F. Sezgin, Göttingen, 1848
- Kılıç, Hulusi, "Cevherî, İsmâil b.Hammâd", *DİA*, C: 7, s. 459
- Koçak, İnci, "Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, C: 30, s. 176.
- Konukçu, Enver, "Halaç", *DİA*, C: 15, s. 228

- Kut, Günay, “Acâibü'l-Mahlûkât”, *DİA*, C: 1, s. 316
- Kucur, Sadi S., “İsmâil b. Ahmed”, *DİA*, C: 23, s. 84
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Irak”, *DİA*, C: 19, s. 86
- Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, C: 6, s. 496
- Muhammedcanov, Abdullah, “Taşkent”, *DİA*, C: 40, s. 145
- Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev: M. T. Ayar, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 3. Bsk. 2011.
- Örs, Derya, “Siyâvuş”, *DİA*, C: 37, s. 309
- Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed b. Tekiş”, *DİA*, C: 30, s. 581
- Özaydın, Abdülkerim, “Türk”, *DİA*, C: 41, s. 475
- Özaydın, Abdülkerim, “Sencer”, *DİA*, C: 36, s. 507
- Özdemir, Mehmet, “Ebû Hâmid el-Gırnâti”, *DİA*, C: 10, s. 128
- Öztürk, Mustafa-M. Suat Mertoğlu, “Zemahşeri”, *DİA*, C: 44, s. 235.
- Salman, Hüseyin, “Karluklar”, *DİA*, C: 24, s. 509
- Saray, Mehmet, “Başkirt”, *DİA*, C: 5, s. 130
- Saray, Mehmet, “Kırgızistan”, *DİA*, C: 25, s. 442
- Sinanoglu, Mustafa, “Seneviyye”, *DİA*, C: 36, s. 521
- Sümer, Faruk, “Ahlat”, *DİA*, C: 2, s. 19
- Sümer, Faruk, “Dokuz Oğuzlar”, *DİA*, C: 9, s. 500
- Sümer, Faruk, “Oğuzlar”, *DİA*, C: 33, s. 325
- Sümer, Faruk, “Peçenekler”, *DİA*, C: 34, s. 213
- Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlân Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, Yeditepe Yay., 9. Bsk. 2019
- Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C: 16, s. 229
- Taşagül, Ahmet, “Hazarlar”, *DİA*, C: 17, s. 116
- Tefazzulî, Ahmed, “Enûşirvân”, *DİA*, C: 11, s. 255
- Tolmacheva, Marina, “İstahrî”, *DİA*, C: 23, s. 203.
- Tolmacheva, Marina, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C: 27, s. 431.
- Tomar, Cengiz, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, C: 21, s. 39.
- Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, C: 6, s. 206
- Yazıcı, Tahsin, “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, C: 6, s. 63.
- Yazıcı, Tahsin, “Efrâsiyâb”, *DİA*, C: 10, s. 478
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekiler”, *DİA*, C: 5, s. 517